

*Жайыттарды туруктуу башкаруу үчүн пландарды
иштеп чыгуу жана технологиялар боюнча
КОЛДОНМО*

Каржыланат:

Европа Биримдиги

FLERMONECA

Токойлорду жана био ар түрдүүлүктү, айлана
чөйрөнүн абалын мониторингдөө менен кошо башкаруу

Аткаруучу:

giz Deutsche Gesellschaft
für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

CAMPalattoo

1 0 Y E A R S

УДК 633.2/.3
ББК 42.2
Ж 21

Ж 21 **Жайыттарды туруктуу башкаруу үчүн пландарды иштеп чыгуу жана технологиялар боюнча колдонмо.** - Б.: V.R.S. Company, 2015 - 66 б.

ISBN 978-9967-27-838-7

Бул документ Жайыттарды башкаруу боюнча жамааттын пландарын иштеп чыгуу, анын ичинде жайыттардын абалын жакшыртуу боюнча технологияларды мүнөздөө боюнча Жайыт комитеттери үчүн колдонмо болуп саналат.

Колдонмо “Кыргыз Республикасында жайыт комитеттеринин жана жайыт пайдалануучулардын потенциалын жогорулатуу” долбоорунун алкагында FAO техникалык колдоосу астында “CAMP Алатоо” КФ тарабынан иштелип чыкты. (ТСР/КҮР/3503). 4-тиркеменин түзүмү Маттиас Майвалд менен бирге иштелип чыкты.

Колдонмо, Европа Союзу тарабынан каржыланган жана Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH (Германия эл аралык кызматташтык коому) Борбордук Азиядагы жаратылыш ресурстарын боюнча программасы тарабынан ишке ашырылган «Токойлорду жана био ар түрдүүлүктү, айлана чөйрөнүн абалын мониторингдөө менен кошо башкаруу (FLERMONECA)” долбоорунун алкагында чыгарылды. Бул колдонмонун мазмуну авторлордун түздөн түз жоопкерчилиги болуп саналат жана Европа Союзунун расмий көз карашын чагылдырбайт.

Баардык укуктар корголгон. Басылып чыккан же электрондук нускаларды толугу менен же бөлүктөрүн таркатуу жана колдонуу укук кармоочунун кат түрүндөгү макулдугу аркылуу гана жүргүзүлөт.

Ж 3704030600-15

ISBN 978-9967-27-838-7

© CAMP Алатоо, 2015
© GIZ/проект FLERMONECA, 2015

УДК 633.2/.3
ББК 42.2

Жайыттарды туруктуу башкаруу үчүн пландарды иштеп чыгуу жана технологиялар боюнча КОЛДОНМО

МАЗМУНУ

Кыскартуулардын тизмеси	2
Кириш сөз	3
Айыл аймагынын жалпы мүнөздөмөсү	4
Малдын башын эсепке алуу	5
Шарттуу малдын башын эсептөө	6
Шарттуу малдын башы	6
Шарттуу малдын башына кайра эсептөөнүн коэффициенти	6
Малдын башын ШМБгаайландыруу	6
Учурдагы тоют өндүрүүнүн көлөмүн эсептөө	8
Жайыттардын сыйымдуулугун эсептөө	9
Жайыттардын абалына мониторинг	9
Тюютту жол берилген пайдалануу жургузуу	9
Жайыттарды пайдалануу планын иштеп чыгуу	11
Жайыттарды пайдаланууну пландоо процесси	12
Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу жана башкаруудагы көйгөйлөр жана муктаждыктар	14
Жайыттарды башкаруу бюджети.	15
План бюджетти эмне үчүн керек	15
Жайыт пайдалануу үчүн эсепти ким жүргүзөт?	15
Бюджетти талкуулоо	16
Операциялык план	17
1-тиркеме. Малды жаюу үчүн токой фондунун участогун ижарага алуу келишими	18
2-тиркеме. Малды жаюу үчүн берилген токой фондунун участогун таксациялык сүрөттөө.	23
3-тиркеме. Мал жаюу үчүн берилген, мамлекеттик токой фондунун участогунун картасы (планы) жана экспликациясы	24
4-тиркеме	25
4.1 Сайдын жээгиндеги жемиш багынын катар аралыгындагы себилген чөп чабындылар	25
4.2 Жайыттарда малды сугаруу үчүн булакты тазалоо	29
4.3 Мал үчүн жайкы короону алмаштыруу	33
4.4 Таштак жайыттарды пайдалануу жана чөп чабынды тосуу	37
4.5 Буурчак-дан чөп аралашмаларын түзүү	41
4.6 Отоо чөптөрдү жана тикенек бадалдарды жок кылуу аркылуу жайыттарды жакшыртуу	45
4.7 Жайыттарды сугаруу үчүн мини-резервуарларды түзүү	49
4.8 Таштак жазгы-күзгү жайыттарда токой тилкелерин түзүү.	53
4.9 Шорлуу жана саздак жерлерде табигый биодренаж катары теректи пайдалануу	57
4.10 Бийик тоолуу кышкы жайыттарды тосуу жана сугаруу	61

Кыскартуулардын тизмеси

ЖПБ – жайыт пайдалануучулар бирикмеси

ЖК – Жайыт Комитети

ШМБ – шарттуу мал башы

ИММ – ири мүйүздүү мал

КЗ – кургак зат

АА – айыл аймагы

ЖБП – жайыттарды башкаруу планы

ЖБЖП – жайыттарды башкаруу боюнча жамааттын планы

МТФ – мамлекеттик токой фонду

ЖБ – жайыт билетти

Кириш сөз

Кыргызстан – жаратылыш чөйрөсү абдан сезимтал келген тоолуу өлкө. Кыргызстандын жайыт жерлери алыскы жайыттагы мал чарба өндүрүшүнө ыңгайлуу тоо кыркаларынын табигый экосистемасын менен айырмаланат. Мал чарбачылгы менен тоолуу экосистеманын туруктуу айкалышы көптөгөн факторлордон көз каранды, мисалы, мал чарбачылыгын өнүктүрүү стратегиясы, мыйзам алкактары, ички жана тышкы рыноктун шарттары, институттук жана маалыматтык база, климаттын өзгөрүүсүнүн таасири, билим берүү системасы сыяктуу.

Кыргызстанда жайыт реформасынын алкагында айыл аймактарынын деңгээлинде жайыт пайдалануучулардын бирикмелери түзүлдү, алардын аткаруу органы болуп алар шайлаган жайыт комитеттери саналат, алардын жоопкерчилигине жергиликтүү деңгээлде жайыттарды башкаруу кирет. Жайыт агрардык экосистеманын туруктуулугу, анын ичинде климаттын өзгөрүүсүнө карата туруктуулугу жайыттарды башкаруу пландарын иштеп чыгуудан жана киргизүүдөн көз каранды.

Азыркы убакта жайыт комитеттери жайыттарды башкаруу планын иштеп чыгууда, жайыттарды башкаруунун планынын базалык компоненттери менен ийгиликтүү иштеп жатышат. Бирок жайыттарды жакшыртуу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашыруу үчүн тажрыйба, маалымат жана билим жетишсиз болууда. Учурдагы муктаждыктарды эске алуу менен, ФАО техникалык колдоосу астында иштелип чыккан, Жайыттарды башкаруу планын иштеп чыгуу боюнча Кыргызстандын жайыт комитеттери үчүн колдонмого жайыттарды жакшыртууга багытталган технологиялар киргизилди.

Белгилей кетсек, советтик мезгилде пайдаланылган технологиялар өзүнүн илимий негизделгенине карабастан, көп учурда чоң каражат, көп эмгек, техниканы, билимди, убакытты талап кылат. Азыркы убакта конкреттүү жайыт участкторунун чегинде пайда алып келе турган, чакан, жеткиликтүү жана сарамжалдуу технологияларды колдонууну караган башка ыкма керек.

САМР Алатоо КФ көптөгөн убакыттан бери актуалдуу кыртыш жана суу үнөмдөөчү технологияларды жана ыкмаларды топтоону, сүрөттөөнү жана жайылтууну практикалап келет, аларды колдонуу жер ресурстарын туруктуу башкарууну өркүндөтөт, жана WOCAT глобалдык тармак менен активдүү кызматташат (www.wocat.net). Бул басылмада сүрөттөлгөн технологиялардын кээ бир идеялары WOCAT булактарынан алынган. Технологияларды топтоо жана сүрөттөө айыл чарба жаатындагы эксперттер тарабынан жүргүзүлдү. Мындай технологиялардын айрым бөлүгү жайыттарды башкаруу боюнча технологияларга кирет жана ушул басылмада сунушталат. Ар бир технология өзүнчө сүрөттөлгөн, аны пайдалануунун экономикалык жана экологиялык артыкчылыгы көрсөтүлгөн, ошондой эле пайдалануучунун тигил же бул технологияны киргизүү зарылчылыгын жана мүмкүнчүлүгүн аныктоосуна жардам бере турган суроолор берилген.

Бул басылмада сүрөттөлгөн технологиялардын мисалдары жайыттарды жакшыртуу үчүн дагы, ошондой эле климаттын өзгөрүүлөрүнө карата адаптациялык иш-чаралары катары жайыттарды башкаруу планына кириши мүмкүн.

Айыл аймагынын жалпы мүнөздөмөсү

Жайыттарды башкаруу планына (ЖБП) киришүү ЖПБ тиешелүү маалыматты (качан түзүлгөн, түзүмү, айыл аймагынын (АА) Жайыт комитетинин (ЖК) ортосундагы ЖПБ жайыттарын башкаруу боюнча ыйгарым укуктарды ыйгаруу жөнүндө келишимге шилтеме, ЖК мүчөлөрүнүн тизмеси ж.б.), пландын максатын, пландын колдонуу мезгилин, качан, ким тарабынан иштелип чыкканын ж.б. камтышы керек.

Ошондой эле төмөндөгү таблица түрүндө берүүгө боло турган, Айыл аймагынын жалпы мүнөздөмөлөрүн камтышы керек.

1-таблица

Айыл аймагынын жалпы мүнөздөмөсү:

№	Параметрлери	Бирдик	Бардыгы
1.	Калк	адам	
2.	Үй чарбаларынын саны	үй чарба	
3.	Жалпы ээлеген аянты	га	
4.	Короо-жай участогу	га	
5.	Жайыттардын жалпы аянты	га	
6.	Кышкы жайыттар	га	
7.	Жазгы-күзгү жайыттар	га	
8.	Жайкы жайыттар	га	
9.	Айдоо жердин жалпы аянты	га	
10.	Буудай	га	
11.	Арпа	га	
12.	Эспарцет	га	
13.	Беде	га	
14.	Жүгөрү	га	
15.	Башкалар	га	
16.	Чөп чабыш	га	
17.	ИММ	баш	
18.	Койлор	баш	
19.	Эчкилер	баш	
20.	Төөлөр	баш	
21.	Эшектер	баш	

Бул маалымат ЖБП түзүү үчүн пайдалуу болот.

Малдын башын эсепке алуу

ЖБП негизги максаты жайыттардын, чөп чабынды жерлерин жана башка жерлердин абалын сактоо жана жакшыртуу менен, жайыт пайдалануучулардын тиричилигин жакшыртуу болуп саналат. Туура ЖБП түзүү үчүн малдын башын эсепке алууну, мүмкүн болушунча так жүргүзүү керек. Бул жайыт сезону учурунда жайыт тоютунун керектөө өлчөмүн жана керектүү кышкы тоюттардын көлөмүн аныктоону шарттайт.

Малдын саны жөнүндө маалыматтарды топтоонун жана берүүнүн ар кандай жолдору бар. Көпчүлүк ЖК бул маалыматка ээ. Мындан тышкары, ар бир ААда ар бир үй чарбасындагы малды каттоого алууну жүргүзгөн адис (статист) бар. Планга чабандар боюнча малдын санын чагылдырган таблицаны кошуу керек.

2-таблица

Чабандар боюнча малдын башын эсепке алуу

Чабандын же фермердин ФАА	ИММ	Майда мал	Жылкылар	Топоздор	Төөлөр	Башкалар

Бирок, көпчүлүк мал ээлери малдын так санын жашырышат. Расмий маалыматтарга гана таянуу туура болбойт. Бул жайыттардын абалына терс таасирин тийгизүүсү мүмкүн. Бул учурда ЖК мүчөлөрү менен бирге, малдын саны боюнча түзөтүүлөрдү жүргүзүүгө болот.

3-таблица

Нурманбет Айыл аймагынын малынын башы боюнча салыштырмалуу таблица

Жаныбардын түрү	2015-ж. статистикалык маалыматтары	ЖК маалыматтары	Айырма % менен
Уй	952	952	+0
Жаш мал (1,5-2 жыл)	426	550	+19.5
Жылкы	361	700	+94
Жаш мал (1,5-2 жыл)	336	350	+4.1
Кой	3676	5000	+36
Эшек	197	197	+0

Нурманбет АА мисалында көрүнүп тургандай, койдун саны эсепке алынгандан 36%га, ал эми жылкынын саны дээрлик 2 эсе жогору. Бул ыкманы пайдалануу менен, жайыттардын деградациясына жол бербөө үчүн, ЖК мүчөлөрү менен макулдашып, ЖБП түзүүдө чабандардагы жылкылардын жана койлордун санын тактоого болот. Эгерде малды эсепке алуунун башка методдору объективдүү картина бербеген учурда гана, ушул ыкманы пайдалануу сунушталат. Бардык учурда, малды жаюу мезгилинде ЖК ЖБП аткарууга мониторинг жүргүзүп жана тийиштүү түзөтүүлөрдү киргизүүсү керек.

Шарттуу малдын башын эсептөө

Шарттуу малдын башы

Малды жаюуга тиешелүү ар кандай эсептөөлөрдү жүргүзүүнүн ыңгайы үчүн малдын ар кандай түрлөрүн салыштыруу же жалпылоо үчүн шарттуу бирдик колдонулат.

Шарттуу малдын башы – бул жаныбарлардын ар кандай түрлөрүн жана категорияларын салыштыруу же санын бириктирүү үчүн пайдаланылуучу бирдик. Эквиваленттүүлүк жаныбарлардын тоютка болгон керектөөлөрүнүн негизинде аныкталат.

Шарттуу малдын башына кайра эсептөө коэффициенттери

Жаныбарлардын ар кандай түрлөрүн “шарттуу малдын башына” которуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы №386 токтомунда көрсөтүлгөн коэффициенттерге ылайык жүргүзүлөт.

Ири мүйүздүү мал/топоздор, чоң мал	1
Ири мүйүздүү мал/топоздор, жаш мал	0,7
Койлор/эчкилер	0,2
Жылкылар, эшектер	1
Төөлөр	1

Малдын башын ШБга кайра эсептөө.

Малдын түрлөрүн ШБга которуу төмөндөгү формуланын жардамы менен жүргүзүлөт:

$$X = N * C$$

N = малдын саны;

C = коэффициент;

X = ШБ саны

Мисалы:

8 кой = 1,6 ШБ	(8 * 0,2 = 1,6 ШБ)
4 төө = 4 ШБ	(4 * 1) = 4 ШБ
230 кой = 46 ШБ	(230 * 0,2 = 46 ШБ)
46 уй = 46 ШБ	(46 * 1 = 46 ШБ)

Шарттуу малдын башы жаныбарлардын тоют керектөөлөрүнө катышкандыктан, 46 уйду же 230 эчкини тоюттандыруу үчүн керектелүүчү тоюттун өлчөмү бирдей деп айтууга болот.

Бул ыкма жаныбарлардын тоютка болгон муктаждыгына негизделген. Өкмөттүн токтому менен малдын башын ШМБга которуу коэффициенттери кабыл алынган, анда базалык жаныбар үчүн 300 кг салмагындагы уй алынган. Андан ары, башка жаныбарлардын коэффициенттерин эсептөө үчүн жаныбарлардын салмагы базалык жаныбардын салмагына бөлүнөт, б.а. 300 кг салмагындагы уйлар. Мисалы, кой 60 кг салмакта, ага ылайык койду ШБга которуунун коэффициенти 0,2 (60/300=0,2) болот. Ушундан улам, уйдун, топоздун, жылкынын жана эшектин тирүү салмагы 300 кг барабар, ал эми койдун жана эчкинин салмагы 60 кг барабар катары эсеп менен алынган.

Салмакты теңдештирүүнүн тууралыгына байланыштуу, мисалы, жылкынын, төөнүн жана эшектин салмагы бирдей каралгандыгына шектенүүлөр пайда болгондо, ШМБга которуунун жеке коэффициенттерин эсептөөгө болот (бул мыйзам менен тыюу салынбайт). Андан ары, ЖБП иштеп чыгуу үчүн жергиликтүү, эсептик коэффициенттерди пайдалануу керек.

4-таблица

Шарттуу мал башына которуунун коэффициенттерин эсептөө

Жаныбардын түрү	Салмагы, кг	Эсептөө	ШБга которуу коэффициенти
Уйлар	300	300/300=1	1
Букалар	360	360/300=1,2	1,2
Койлор/эчкилер	60	60/300=0,2	0,2
Жылкылар	360	360/300=1,2	1,2
Эшектер	200	200/300=0,67	0,67
Төөлөр	400	400/300=1,33	1,33
Топоздор	300	300/300=1	1

Учурдагы тоют өндүрүүнүн көлөмүн эсептөө

Жаныбарларды эсепке алуу боюнча маалыматтар ЖКга тоюттун керектөө өлчөмүн эсептөөнү шарттайт. Жаныбарлардын тоютка болгон муктаждыктарын кургак заттын көлөмү боюнча эсептөөгө болот.

Тоютка болгон муктаждыкты эсептөөдө кургак заттын өлчөмү боюнча чыгаруунун маанилүүлүгү, кургак заттын өлчөмү сезон аралыгында өзгөрүүсүз калгандыгында. Бир суткада керектеген жашыл массанын салмагы жаздан күзгө карай өзгөрөт. Жазында чөп, жайга жана күзгө караганда көбүрөөк нымды камтыйт, ошондуктан керектеген жаңы чөптүн салмагыар кандай болот, ал эми кургак заттын негизинде алынган салмак туруктуу болот.

Чоң кепшөөчү жаныбарлар суткасына тирүү салмагынын болжол менен 2,5% на тете кургак затын керектейт. Бул салмагы 300 кг базалык мал (уй) үчүн күнүнө 7,5 кг кургак зат керектейт дегенди түшүндүрөт ($300 * 2,5\% = 7,5$ кг). Керектелүүчү кургак заттын өлчөмүн билүү менен, үй чарбасындагы жана ЖПБде болгон жаныбарларга канча кургак зат керектигин эсептеп алууга болот.

Кыргызстандын контекстинде биз тоют өсүмдүктөрүнүн орточо көлөмүн алуу үчүн төмөндөгү тоют өсүмдүктөрүнүн орточо түшүмдүүлүгүнүн негизинде эсептейбиз:

5-таблица

Кыргызстанда өстүрүлгөн тоют өсүмдүктөрүнүн жылдык түшүмдүүлүгү

Тоюттун түрү	Түшүм (кургак зат), т/га
Табигый шалбаадан чөп	0.2-0,5
Беде, эспарцет, интенсивдүү өндүрүш, жылына 4 түшүм	5-10
Арпанын саманы	1-1,5
Буудайдын саманы	1,5-2,0
Жүгөрүнүн саманы	1,5-2,5
Сулуу	1,2-1,5

Бул сандардын негизинде фермердик же коомдук деңгээлдердеги тоюттун көлөмүн эсептөөгө болот. Төмөндөгү мисалды караңыздар.

6-таблица

Искра Айыл аймагында тоют базасын эсептөө

Тоюттун түрү	Түшүм (кургак зат) т/га	Айдалган аянт га	Түшүм т	Тоютка болгон күнүмдүк муктаждык (кургак зат) т/ШМБ	1ШМБ тоюндурууга боло турган күндөрдүн саны
Эспарцет	4	706	2824	0, 0075	376533
Саман	0,8	235	288		25066
Саман	2	45	90		12000
Чөп	1,5	10	15		2000
Бардык күн кыш мезгилинде (140 күн) тоюттандырууга мүмкүн болгон ШМБнын саны					415599
					2968 ШМБ

Жайыттардын сыйымдуулугун эсептөө

Жайыттын сыйымдуулугун туура аныктоо ЖБП түзүүдө маанилүү кадам болуп саналат, сыйымдуулугун аныктоо үчүн жайыт участокторунун учурдагы өнүмдүүлүгү же түшүмдүүлүгү жөнүндө маалыматтар керек. Эгерде жайыттардын түшүмдүүлүгү жөнүндө маалыматтар болсо, алар жайыттын сыйымдуулугун эсептөө үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Эгерде мындай маалыматтар жок болсо, ЖК жайыттарга мониторинг жүргүзүү керек.

Жайыттардын абалына мониторинг

Мониторинг – бул жайытты ашыкча пайдаланууну өз убагында аныктоону, жайыттардын түшүмдүүлүгүнүн динамикасы жөнүндө ыкчам маалыматты алууну, деградацияга учураган участокторду жана пайдаланылбаган жайыттары бар аймактарды аныктоону шарттаган, байкоолор системасы.

Жайыттар мониторинги вегетациялык мезгилде өткөрүлөт жана жыл сайын же эки жылда бир жолу бир убакта өткөрүлүшү керек. Бул вегетациялык мезгил аба ырайынын шарттарынан улам бир нече жума өзгөрүшү мүмкүн, ошондуктан вегетациянын мезгилине карап мониторинг өткөрүү туура болот. Жайыттар ар кайсы сезондо пайдаланылгандыктан, мониторинг тийиштүү сезондо өткөрүлүшү керек. Мониторинг мал жайылып баштаганга чейин өткөрүлүшү керек.

Мониторингдин жыйынтыктары жайыттардын сыйымдуулугун эсептөө үчүн колдонулат, сыйымдуулуктун негизинде жайыттарды пайдалануу планы түзүлөт. Жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүү жөнүндө кеңири маалыматты “Жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүү боюнча колдонмодон” алууга болот.

Жайыт тоютун пайдалануунун нормасы

Жайыттардын сыйымдуулугун баалоо жана жүгүн аныктоо үчүн, участокторду пайдалануунун интенсивдүүлүгү боюнча түшүмдү билүү керек. Бул үчүн жайыт чөбүнүн өнүмдүүлүгүнүн дарамети маалыматты алуу үчүн чөптү оруп алуу керек. Алынган маалыматтар түшүмдү эсепке алуу өткөрүлгөн жылдын маалыматтары болуп саналат. Алар кийинки жана буга чейинки түшүмдүүлүк боюнча маалыматтар менен салыштырылып пайдаланылат.

Кыргызстандын жайыттарында малды жаюу мезгили кар эригенден кийин 25-35 күн өткөн соң же чөптөр өсүп, баштагандан кийин, 18-20 күн өткөн соң башталат. Мындай оптималдуу мөөнөттө чөптү пайдалануунун коэффициенти 60-70%ды түзөт.

80-90%

70-80%

60-70%

1-сүрөт. Жайыт чөптөрүн колдонуу нормалары

Жайыттарга жүргүзүлгөн мониторингдин негизинде өлчөнгөн биомасса жайыттардын абалын баалоо үчүн колдонулат.

Сынташ Айыл аймагынын жайыттарынын сыйымдуулугун эсептөө

Жайыт участкастугунун аталышы	Жайыттын аянты, га	Жегиликтүү биомасса, кг	Жаюу күндөрүнүн саны	Жайыттардын сыйымдуулугу, ШМБ
	А	Б	В	$((A*B/7,5)/B)*0,7$
Ормокой	450	165	150	46
Бексултан	567	189	100	100
Салмоор	342	320	115	89
Каранды Болот	698	423	115	234

ЖК малды жаюу мезгилинде негизги жайыт өсүмдүктөрүнүн сабактарынын бийиктигин ченешет. Сабактын бийиктиги бул участкако мал жаюуну токтотуу же улантуу үчүн индикатор катары кызмат кылат, ал боюнча мал график менен белгиленген жаюу мезгилинде жайыт участкакторунда калары же башка участкако айдалары аныкталат. Жайыттардын өнүмдүүлүгүн жогорулатуу жана чөптүн чыгышынын курамын жакшыртуу максаттарында чарбаларда жайытты которуштуруу уюштурулат. Анын мааниси жайыттын айрым массивдерин эс алууга калтыруу.

Жайыттарды пайдалануунун планын иштеп чыгуу

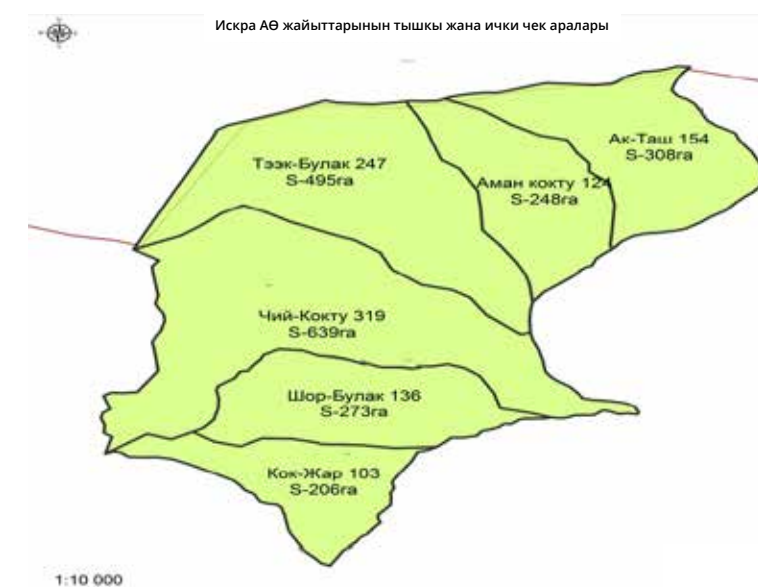
Жайыттарды пайдалануунун планын иштеп чыгуунун максаты мал жаюу сезону аралыгында жайыттарда малды тең бөлүштүрүүгө жетишүү. Малды жайыттарга бөлүштүрүү жайыттардын сыйымдуулугуна негизделиши керек. Ошентип, ашыкча жүктөлгөн жана жетишсиз пайдаланылган жайыттарга карата жүк жөнгө салынат.

Акырында, бул планын иштеп чыгуу жана аны иш жүзүнө ашыруу жайыттардын абалын жакшыртууга жана малдын абалына таасирин тийгизет. Натыйжада кирешенин туруктуулугу жана жергиликтүү элдин жашоосун жакшыртууга шарт түзүлөт.

Жайыттарды пайдалануу планын иштеп чыгуу үчүн базалык маалыматка ээ болуу керек:

- Ар бир жайыттын аталышы жана сыйымдуулугу менен тышкы жана ички чек араларын көрсөткөн карта
- Чабандардын тизмеси жана алардын малынын саны
- Жайыттарды учурдагы пайдалануусу боюнча маалымат

ЖК жайыт пайдалануучулар менен бирге жайыт участкакторунун ички чек араларын тактайт, алар негизинен салттуу тартип аркылуу аныкталат.

2-сүрөт. Жайлоо жайыттарынын аталыштары менен сыйымдуулуктарынын картасы.

ЖК тажрыйбалуу жайыт пайдалануучулар менен биргеликте пайдаланылуучу жайыт участкакторун аныктап жана малды жаюу графикин иштеп чыгуусу керек. График болжолдуу болуп саналат жана ар кайсы участкако мал жаюунун тартибин көрсөтөт (жаюунун датасы жана мезгили).

Малды жаюу планы

Жайыт участогунун аталышы	Жайыттын түрү	Аянты га	Жаюу мезгилинин башталышы
Ормокой	Жазгы	359	15-апрель - 30-май
Бексултан	Жайкы	274	10-июнь - 10-август
Салмоор	Жайкы	134	01-июнь - 30-август
----	----	---	---

Бир нече жыл аралыгында мал жаюунун графигин киргизүү ЖКнын жайыттардын абалын жакшыртуу максатында мал жаюуну пландоо жана жакшыртуу үчүн негизги курал болуп саналат. Жайытта малды жаюунун мөөнөтүн ЖК аныктайт, аны жайыт пайдалануучулар менен макулдашат.

Жайыттарды пайдаланууну пландоо процесси

Пландоо жана визуалдаштыруу процесси үчүн өзүнчө малчыларды жана аларда болгон малдын башын көрсөтүүчү карточкаларды даярдоо сунушталат. Визуалдаштыруу үчүн бул карточкалар жайыттын сыйымдуулугу белгиленген сезондук пайдалануу картасында бөлүштүрүлөт. Белгилүү жайыт участогунда жайылуучу малдын санына байланыштуу маалыматтарды пайдалануу менен, бул жайыттарга карата жүк бааланат. Мындай иштин жыйынтыгында жайыт участоктору боюнча малды жайыттар боюнча бөлүштүрүүнүн картасы тартылат, жайыттардын сыйымдуулугу жана иш жүзүндөгү малдын саны жайыттардын кайсы тилкелери пайдаланылбай жатканын же ашыкча басым болуп жаткандыгын билүүгө болот.

3-сүрөт. Жайыт пайдалануу планын иштеп чыгуу

Жайыт участогуна басымдуулукту баалоо, Сынташ Айыл аймагы

Жайыт участогунун аталышы	Чабан	ШБ	Жайыттын сыйымдуулугу	басымдуулук
Ормокой	Толоев З	47	111	2,5
	Кожомкулов У.	74,5		
	Ызманалиев А.	12		
	Сманалиев Э.	70,4		
	Кубатбеков Ч.	70		
Бардыгы		274		

Малдын саны жөнүндө маалыматтардын жайыттардын аянтынын жана Жайыттардын реалдуу сыйымдуулугу жана ал участкага жайылып жүргөн малдын санынын ортосундагы катышынын жыйынтыгы менен, учурдагы жайытка болгон басымдуулуктун деңгээлин баалоого болот. Мындай жол менен жайыт участоктору канчалык ашыкча пайдаланылып жаткандыгын (басым>1) же жетишсиз пайдаланылып жатканын (басым< 1) көрүүгө болот. Мындай маалымат андан аркы пландоо үчүн негиз болуп саналат. Пландоо принциби төмөндөгү мисалда көрсөтүлгөн:

Жазгы жайыттарды пайдалануунун учурдагы жана пландалган абалы, (март-май) Сынташ Айыл аймагы

Жайыт тилкесинин аталышы	Жайыттын аянты, га	Жайылуучу мал, ШБ		Жайыттардын сыйымдуулугу	Жаюу мөөнөтү, күн	Жайытка басым	
		Планга чейин	Пландан кийин			Планга чейин	Пландан кийин
	A	B	C	D	E	B/D	C/D
Ормокой	359	274	274	111	45	2,5	2,5
Бексултан	274	18	18	40	45	0,5	0,5
Салмоор	134	188	188	166	45	1,1	1,1

Эгерде жайытка карата басымды баалоодо тигил же бул жайытты ашыкча пайдалануу же жеткире пайдаланбоо аныкталса, анда бул эмне себептен улам болуп жаткандыгы аныкталат, мисалы суунун булагына жетүү мүмкүн эместиги же жоктугу аныкталып, “жайыт инфраструктурасынын көйгөйүнүн” жайгашкан орду так көрсөтүлөт.

Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу жана башкаруу көйгөйлөрү жана муктаждыктары

Жайыттарды туруктуу башкарууга байланышкан көйгөйлөрдүн баарынын тизмесин түзүү зарыл. Негизги көйгөйлөр приоритеттүүлүгү боюнча каралып жана ЖБПга киргизилиши керек. Планды түзүүдө сөссүз анын аткаруу мезгили жана каржылоо булагы белгилениши керек.

11-таблица

Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу жана башкаруу көйгөйлөрү жана муктаждыктары

Аныкталган көйгөйлөр	Иш-чаралар	Аткаруу мөөнөттөрү	Каржылоо булагы	Сүрөттөө
Алыскы жайыттарга жолдун жоктугу	Алыскы жайыттарга жолду реабилитациялоо, узундугу 3 км	2015-2016-ж.ж.	ЖК бюджетти	Алыскы жайыттарга жолдун жоктугунан улам, мал жазгы жайыттарга багылат, мында жайыттардын түшүмдүүлүгүнүн төмөндөшү жана деградациясы байкалат, бул малдын физиологиялык абалына жана үй чарбаларынын кирешелүүлүгүнө таасирин тийгизет

Пландалган иш-чараларды толук көлөмдө ишке ашыруу жайыттардын жана мал чарбачылыгынын абалына, өстүрүлүүчү өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн арттырууга, даярдалуучу тоюттардын көлөмүн көбөйтүүгө жана жергиликтүү жамааттардын социалдык-экономикалык шарттарын жакшыртууга оң таасирин тийгизет.

Жайыттарды башкаруунун иштелип чыккан планы коомдук угуудан өтөт жана жергиликтүү кеңеш (жергиликтүү өзалдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы) тарабынан бекитилет, ушундан кийин ал бул А/Анын жашоочулары үчүн милдеттүү болуп, юридикалы күчкө ээ болот.

ЖК планды ишке ашыруу үчүн жооп берет жана аны аткарууга кварталдык мониторинг жүргүзөт. Жылдын соңунда планды ишке ашырууну баалоо өткөрүлөт жана айрым жайыт пайдалануучулар планды сактабагандыгы аныкталса, анын себептери такталып, аларды чечүү жолдору талкууланат.

Бул таблицадагы иш-чаралар деталдуу сметасы менен бирге, пландалган жылдын бюджетине киргизилип, ага ылайык ишке ашырууга бекитилет.

Жайыттарды башкаруу бюджетти

Бюджеттик план эмне үчүн керек

Жайыттарды башкаруу боюнча пландалган иш-чараларды ишке ашыруу үчүн бюджет-финансылык каражатка ээ болуу керек. Бул каражаттар КР “Жайыттар жөнүндө” Мыйзамына ылайык, жайыт пайдалануучулар жайган малдын санына жараша алардан жыйналат. Ошентип, жайыттарды пайдалануу үчүн төлөмдөр бул Жайыт пайдалануучулар Бирикмесинин (ЖПБ) жайыттарды башкаруу планынын бюджетинин булактары болуп саналат.

Жайыт пайдалануу үчүн эсептөө кандай жүргүзүлөт?

КР “Жайыттар жөнүндө” Мыйзамы менен ыйгарылган, ЖК ыйгарым укуктарынын бири жайыттарды пайдалануу үчүн төлөмдү белгилөө жана жыйноо болуп саналат. Жайыт жерлерин пайдалануу укугу үчүн төлөмдүн өлчөмү жыл сайын белгиленет. Жайыт пайдалануу үчүн төлөмдү эсептөө ЖК тарабынан жүргүзүлөт.

Жайыт пайдалануу үчүн төлөмдүн өлчөмү сөзсүз жергиликтүү кеңеш тарабынан бекитилет жана жайыт билеттерин берүү жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планына ылайык ишке ашырылат. Жайыт пайдалануу үчүн төлөмдүн өлчөмү жайыттарды башкаруу планына ылайык, ЖК тарабынан эсептелген, пландалган жылга карата талап кылынган бюджетке дагы таасирин тийгизет. Жайыт пайдалануучулардын ар кандай бирикмелеринин Жайыт комитеттеринин муктаждыктары жана керектөөлөрү ар кандай болушу мүмкүн. Ошондуктан, ар кайсы Жайыт комитеттеринин жайыт пайдалануу үчүн төлөмүнүн өлчөмү айырмаланышы мүмкүн.

ЖК бюджетти чыгымдардын төмөндөгү беренелерин камтыйт:

- жайыттарды пайдалануу планын иштеп чыгуу
- планды аткарууга мониторинг өткөрүү
- жайыттарды жакшыртуу
- жайыт инфраструктурасын жакшыртуу
- жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүү
- ЖК мүчөлөрүнүн эмгек акысы
- жер салыгы
- жана жайыт башкарууну жакшыртуу үчүн, башка керектүү чаралар

12-таблица

Жайыт комитетинин бюджетти

№	Чыгымдын беренеси	Суммасы, сом
1	Жайыттарды жакшыртуу боюнча иш-чаралар: <ul style="list-style-type: none"> • Жайыт инфраструктурасын жакшыртуу • Жайыттардын абалын жакшыртуу (чөп себүү, тосуу, сугаруу ж.б.) • Жайыттарга мониторинг жүргүзүү • Жайыттарды башкаруу планын иштеп чыгуу • Жайыттарды башкаруу планын аткарууга мониторинг ж.б. 	211 230
2	Административдик чыгымдар: <ul style="list-style-type: none"> • ЖК төрагасынын жана бухгалтеринин эмгек акысы • Социалдык чегерүүлөр • Транспорттук жана иш сапар чыгымдары • Канцтоварлар • Оргтехника • Башкалар ж.б. 	140 820
3	Жер салыгынын суммасы*	58500
	Бардыгы	410550 сом

* Жайыттарды пайдалануу үчүн жер салыгы жайыт пайдалануучулардын бирикмесине тиешелүү болгон жайыттардын аянтын жайыт пайдалануу үчүн жер салыгынын өлчөмүнө(1) көбөйтүү жана бийик тоо шарттары үчүн жеңилдиктерди эсепке алуу (2) менен аныкталат.

$N=S*A$	(1)
$N=S*A*k$	(2)

мында,

N – жайыттарды пайдалануу үчүн салык,

S – ЖПБ (жайыт пайдалануучулар бирикмеси) жайыттарынын аянты

A – Жайыт үчүн жер салыгынын өлчөмү

k – бийик тоолуу шарт үчүн жеңилдик

Жер салыгынын өлчөмү Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 2008-жылдын 2-октябрында кабыл алынган (Кыргыз Республикасынын Салык кодекси, Айыл чарба жерлерин пайдалануу үчүн жер салыгынын базалык өлчөмү, 337-берене).

Мисалы, Сокулук районун алсак:

Жайыттын S = 75 000 га

Салык = 7,8 сом

$7500 \times 7,8 = 58\,500$ (жайыт пайдалануу үчүн салык)

КР Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы №386 “Жайыттарды пайдалануу үчүн акыны белгилөөнүн тартиби жөнүндө” токтомуна ылайык, талап кылынган сумма ШМБга которулган малдын жалпы санына бөлүнөт:

$ПБ \text{ наркы} = 410550 \text{ сом} / 5400 \text{ ШМБ} = 76 \text{ сом/ШМБ}$.

Бирок бул метод бир ЖПБ аймагында бир жыл толук жайылган малга карата эсептелген ЖКнын билетинин наркы.

Бюджеттик талкуулоо

Иштелип чыккан бюджет жайыт пайдалануучулардын жана Айылдык Кеңештин жалпы жыйынында талкууланат. ЖК тарабынан эсептелген жайыт үчүн жалпы максаттуу киреше ЖПБ жалпы жыйыны ашыкча деп эсептеген суммага барабар болсо, ЖК эсептөөлөрдү кайра карап жана жайыт пайдалануу үчүн төмөнкү акы үчүн АОдо кирешелерди бөлүштүрүүнү кыскартып же кайрадан талкуулашы керек. Акыркы чечим анын процедураларына ылайык, ЖПБ жана Айылдык Кеңештин жалпы жыйынында ырасталышы керек. Жалпы жыйында жана Айылдык Кеңеш менен жайыт пайдалануу үчүн акы макулдашылгандан кийин, жайыт билетинин (ЖБ) ар бир кармоочусу үчүн акынын наркы аныкталышы мүмкүн.

ЖК жайыт пайдалануучулардын төлөө жөндөмдүүлүгүнүн жана административдик жеңилдиктин негизинде жайыт пайдалануу үчүн төлөөнүн стандарттуу графигин аныкташы керек.

Малдын ар бир түрү үчүн жайыт пайдалануу үчүн акыны аныктагандан кийин, төлөө графиги ЖПБ жалпы жыйынында макулдашылат, жыйын убагында жыйындын протоколу жүргүзүлөт. Жайыт пайдалануу үчүн акы жайыт билетинде көрсөтүлөт.

Операциялык план

Операциялык планда талап кылынган милдеттерге жетишүү үчүн эмне, кайда жана качан аткарылыш керектиги көрсөтүлөт. Операциялык план сиз карап туруп, сиз туура багытта баратасызбы жана эмнеге жетишүүгө мүмкүн болгонун түшүнүү үчүн “контролдук тизменин” болушу үчүн түзүлөт.

13-таблица

Ат-Башы Айыл аймагынын 2015-жылга карата Жайыт Комитетинин операциялык планы

Иш-чаралар	Айлар												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
2015-жылга карата иш-чараларды пландоо													
• жасалма уруктандыруу пунктун куруу • вет.дарыкана • эмдөө													
Беккер чуңкуру (Кара-Саз участогу)													
Жайыттардын абалын баалоо жана мониторинг жүргүзүү													
Жайыт пайдалануу үчүн акыны жыйноо													
2015-жылдагы аткарган иштер жөнүндө Жайыт комитетинин отчету													

1-ТИРКЕМЕ

Малды жаюу үчүн токой фондунун участогун ижарага алуу келишими

_____ а. 200_жылдын “___” _____

_____ токой чарбасы, _____ токой чарбасы жөнүндө жобонун негизинде аракеттенген, анын директору _____ атынан, мындан ары “Ижара берүүчү” деп аталган, бир тарабынан, жана

_____ районунун _____ Айыл өкмөтүнүн жайыт комитети, Уставдын негизинде аракеттенген, анын Төрагасы _____ атынан, мындан ары “Ижарачы” деп аталган, башка тарабынан, чогуу “Тараптар” деп аталгандар, төмөндөгүлөр жөнүндө ушул Келишимди түзүштү:

1. Келишимдин предмети

1.1. Ижарага берүүчү _____ токой чарбасынын _____ токойчулугунун аймагындагы, айланасы _____, квартал № _____, энчи _____ (берилип жаткан токой участогунун таксациялык сүрөттөмөсүнө ылайык, 20__-жылдын “___” _____ баштап жана 20__-жылдын “___” _____ чейин кошо алганда, токой пайдаланууну ишке ашыруу үчүн _____ (жыл, ай) мөөнөт менен), Мамлекеттик токой фондунун (мындан ары - МТФ) участогун пайдаланууга белгиленген тартипте берет, ал эми Ижарачы алат.

1.2. Токой фондунун участогу мал жаюунун ченемдерин сактоо менен малды жаюуну ишке ашыруу үчүн берилет (1 гектарга карата 1 шарт.баш).

1.3. Келишим ага кол койгон жана жерге жайгаштыруу жана кыймылсыз мүлккө укуктарды каттоо боюнча жергиликтүү башкармалыкта каттаган жана токой участокторун пайдаланууга берген учурдан тартып күчүнө кирет.

2. Ижара акысы

2.1. Ушул Келишимдин 1.1 пунктунда көрсөтүлгөн, токой фондун пайдалануу үчүн Ижарачы Ижарага берүүчүгө жыл сайын (квартал сайын, ай сайын же тараптар макулдашкан башка мөөнөттөрдө) 20__-жылдын “___” _____ кеч эмес _____ формасында (накталай же накталай эмес эсептешүү) _____ сом өлчөмүндө ижара акысын төлөп берет.

2.2. Тараптар бардык салыктарды жана милдеттүү төлөмдөрдү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык төлөшөт.

3. Ижарачынын укуктары жана милдеттери

3.1. Ижарачы укуктуу:

- токой фондунун участокторун ижарага алууга карата Келишимдин жана токой билеттеринин шарттарын кайра кароо боюнча сунуштарды киргизүү;
- уруксат берүү документтеринде көрсөтүлгөн көлөмдүн, мөөнөттөрдүн жана пайдалануу түрүнүн чегинде токой фондун пайдаланууну ишке ашыруу;

- белгиленген тартипте токой фондунун участогун пайдалануу, ошондой эле токойлорду коргоо жана кайтаруу менен байланыштуу архитектуралык-пландоо, курулуш, экологиялык, санитардык-гигиеналык, өрткө каршы жана башка атайын талаптарды (ченемдерди, эрежелерди, ченемакттарды) сактоо менен убактылуу өндүрүштүк, кампа жана башка имараттарды жана курулмаларды курууну жүргүзүү (ижарага берүүчүнүн жазуу түрүндөгү макулдугу боюнча), ижарага алынган участокторго өз билемдик курулушка жол берилбейт;
- ижарага алынган аймакты көрктөндүрүү;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык токой фондунун участокторун ижарага алуу келишимин бузуу;
- соттук тартипте өзүнүн мыйзамдуу кызыкчылыктарын (аларды бузган учурда) коргоого, ошондой эле келтирилген зыяндардын ордун толтуруу;
- эгерде башка укуктарды ишке ашыруу кыргыз Республикасынын токой мыйзамдарына жана Ижара келишиминин шарттарына карама-каршы келбесе, башка укуктарды пайдалануу;
- жаңы мөөнөткө Ижара келишимин түзүүгө карата башка жактардын алдындагы артыкчылык.

Табигый кырсыктар (ижарачынын күнөөсү менен эмес токой өрттөрү, токойдун зыянкечтеринин массалык көбөйүшү ж.б.) пайда болгондо Ижарачы бул кырсыктарга кабылган участоктордо токойду калыбына келтирүү иш-чараларын өткөрүүгө кеткен чыгымдардан бошотулат.

3.2. Ижарачы милдеттүү:

- токой мыйзамдарына жана Ижара келишимине ылайык токой фондунун участогун максаттуу багыты боюнча пайдалануу;
- ижара акысын Ижара келишиминде белгиленген өлчөмдө жана мөөнөттө төлөө;
- Ижара келишиминин шарттарын, ошондой эле токой билетинин шарттарын сактоо;
- жарандардын ден соолугуна, курчап турган чөйрөгө зыян келтирүүгө жол бербөө;
- кыртыштын эрозиясынын пайда болуусунун алдын алуучу, токойдун абалына жана өсүшүнө, ошондой эле суу жана башка жаратылыш объекттеринин абалына терс таасирди жокко чыгаруучу же чектөөчү ыкмалар менен иштерди жүргүзүү;
- ага ижарага берилген токой фондунун участогунда токойлордо өрт коопсуздугунун эрежелерин сактоо жана керектүү өрткө каршы иш-чараларды өткөрүү, ал эми токой өртү пайда болгондо – аны өчүрүүнү камсыздоо;
- токой фондун пайдалануунун жыйынтыгында бузулган, токой фондунун участокторун өз эсебинен аларды багыты боюнча пайдаланууга жарактуу жана уруксат документтеринде көрсөтүлгөн абалга алып келүү;
- ижарачынын ишмердигинин жыйынтыгында жаш көчөт жок кылынган же бак-бадал өсүмдүгү жок болгон кыюу орундарында жана аянттарда өзүнүн эсебинен токойду калыбына келтирүү иш-чараларын өткөрүү;
- токойдун кыюуга арналган бөлүгүндө иштерди аяктагандан кийин аларды Ижара берүүчүгө ижара келишиминде, токой кыюу билетинде аныкталган абалда тапшыруу;
- токойлордо санитардык эрежелерди сактоо, Кыргыз Республикасынын токой мыйзамдарынын башка талаптарын аткаруу;
- башка токой пайдалануучулардын укуктарын бузууга жол бербөө;
- токой фондун пайдалануу жөнүндө маалыматты, ошондой эле токой фондун пайдалануу үчүн төлөмдөрдүн өлчөмүн аныктоо үчүн керектүү маалыматтарды белгилен-

ген тартипте токой чарбасын башкаруу органдарына жана мамлекеттик статистика органдарына берүү;

- келишимдик шарттарда токой ишин жүргүзүүгө, токой чарба иш-чараларын өткөрүүгө көмөк көрсөтүү;
- транспорттун, башка убактылуу курулмалардын жана курулуштардын туруу ордун, токой фондунун участогун пайдалануу менен байланыштуу аймакты көрктөндүрүү боюнча иш-чараларды Ижарага берүүчү менен макулдашуу;
- токой фондунун участогун нормалдуу эскирүүнү эске алуу менен, аны алган абалда же Келишимде белгиленген абалда кайтарып берүү;
- жогоруда көрсөтүлгөн милдеттерди аткаруу жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган башка талаптарды жана милдеттерди сактоо;
- ушул келишимдин ажыратылгыс бөлүгү болуп саналган, пайдаланууга берилген участоктун картасынын (планынын) чегинде гана токой фондунун участогун пайдалануу.

4. Ижарага берүүчүнүн укуктары жана милдеттери

4.1. Ижарага берүүчү укуктуу:

- Ижарачынын токой мыйзамдарынын талаптарын, токойду пайдалануу, токой чарба жүргүзүүнүн ченемдерин, эрежелерин жана Келишимдин шарттарын сактоосуна контроль жүргүзүү;
- Ижарачыдан токой фондун пайдалануу, кайтаруу жана коргоо жана токой өндүрүү жөнүндө маалыматтарды, маалымдама жана башка материалдарды алуу;
- Ижарачыны токой өрттөрүн өчүрүүгө тартуу;
- токой жана жарандык мыйзамдарга, ошондой эле Ижара келишимине ылайык, Ижара келишиминин шарттарын кайра кароо же Ижара келишимин бузуу боюнча сунуштарды киргизүү;
- белгиленген тартипте Ижарачыларга алар токой чарбасына келтирген зыяндын ордун толтуруу жөнүндө доо коюу;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда токой фондунун участокторун пайдалануу укуктарын токтотуу;
- кыдыруунун жазгы жана күзгү ревизиясын өткөрүү;
- эгерде аларды ишке ашыруу Кыргыз Республикасынын токой мыйзамдарынын талаптарына жана Ижара келишиминин шарттарына карама-каршы келбесе, башка укуктарды пайдалануу.

4.2. Ижарага берүүчү милдеттүү:

- токой чарба белгилеринин жардамы менен жана план-картографиялык материалдарда ижарага берилген токой фондунун участогунун чек арасын накта белгилөө;
- Ижарачыга белгиленген тартипте токой билеттерин берүү;
- белгиленген тартипте Ижарачыга убактылуу пайдаланууга токой ишин жүргүзүү документтерин берүү жана Ижарачыны бул документтердин көчүрмөлөрү менен камсыздоо;
- токойдун кыйылган жеринде токойду калыбына келтирүүнүн ыкмаларын жана методдорун тандоодо Ижарачыга методикалык жардам көрсөтүү, токой өсүмдүктөрүн түзүү

долбоорлорун түзүү, Ижарачыны келишимдик негизде токой өсүмдүктөрүн түзүү үчүн көчөт жана себүү материалдары менен камсыздоо;

- Ижарачынын токой чарба жана токойду калыбына келтирүү иштерин аткаруусу үчүн келишимдик шарттарда ага токой чарба техникасын берүү;
- Ижарачыдан алынган маалыматтын купуялуулугун камсыздоо;
- Ижарачынын ишмердигин мыйзамсыз чектөөнүн же токтотуунун жыйынтыгында жана колдонуудагы мыйзамдарда каралган башка учурларда ага келтирилген зыяндын ордун толтуруу;
- Кыргыз Республикасынын токой мыйзамдары жана Ижара келишими менен каралган башка милдеттерди аткаруу.

5. Тараптардын жоопкерчилиги

5.1. Эгерде Ижарачы токой фондунун ижарага алынган участогунда токой фондунун объекттерине зыян келтирүүнүн алдын алуу боюнча чараларды көрбөсө, зыян Ижарачыдан өндүрүлүп алынат.

5.2. Ижара акыны өз убагында эмес төлөө учурунда Ижарачы Ижара берүүчүгө төлөмдүн мөөнөтүн өткөрүүнүн ар бир күнү үчүн мөөнөтүндө берилбеген карыздын суммасынын ___% өлчөмүндө бышмана төлөп берет.

5.3. Ушул Келишимде каралбаган, ушул Келишимдин шарттарын бузуу үчүн Тараптардын жоопкерчилиги Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык колдонулат.

6. Келишимге өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүнүн жана бузуунун тартиби

6.1. Ушул Келишим төмөндөгү учурларда тараптардын биринин демилгеси боюнча мөөнөтүнөн мурда сот тарабынан бузулушу мүмкүн:

- токой фондунун участогун максаттуу багыты боюнча эмес пайдалануу;
- Кыргыз Республикасынын токой мыйзамдарын бузуу үчүн;
- Келишимде белгиленген мөөнөттөрдө ижара акысын төлөбөө;
- Ижарага берүүчүнүн Келишимдин шарттарын аткарбоосу.

Ушул Келишим Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган негиздемелер боюнча бузулушу мүмкүн.

6.2. Ушул Келишим Тараптардын жазуу түрүндөгү макулдугу боюнча гана өзгөртүлүшү же түзүлүшү мүмкүн.

7. Талаштарды чечүүнүн тартиби

7.1. Ушул Келишим боюнча пайда болушу мүмкүн болгон бардык талаштарды Тараптар сүйлөшүүлөрдү өткөрүү аркылуу чечишет.

7.2. Эгерде сүйлөшүүлөр процессинде Тараптар ортосунда макулдашууга жетишилбесе, алардын ортосундагы талаштар сот тартибинде чечилет.

8. Форс-мажордук жагдайлар

8.1. Форс-мажордук жагдайлар (жер титирөө, суу каптоо, сел, жер көчкү, аскердик окуялар жана башка табигый кырсыктар) пайда болгон учурда Тараптар бири биринин алдында жоопкерчилик тартышпайт.

3-ТИРКЕМЕ

Мал жаюу үчүн берилген, мамлекеттик токой фондунун участогунун картасы (планы) жана экспликациясы

Түздү: _____

Дата: _____

4-ТИРКЕМЕ

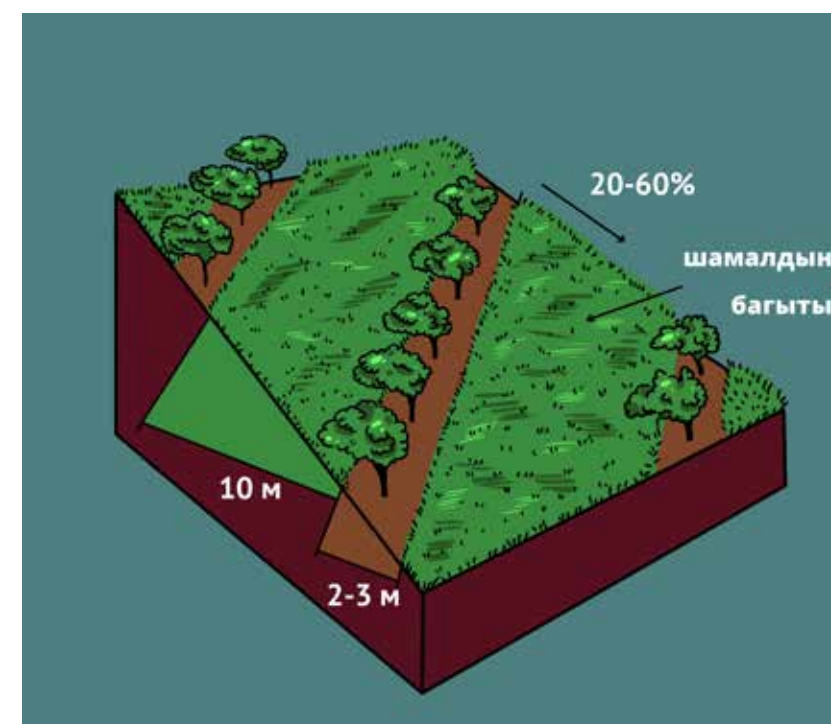
4.1 Сайдын жээгиндеги жемиш багынын катар аралыгындагы себилген чөп чабындылар

ТЕХНОЛОГИЯНЫ СҮРӨТТӨӨ

Сай боорун бойлой себилген чөп чабынды уюштуруу жерди тутумдук пайдалануу болуп саналат, анда жемиш бактарынын катар аралыгында тоют чөптөрү, атап айтканда эспарцет өстүрүлөт. Бул технологиянын максаты универсалдуу. Бир тарабынан, жемиш бактары жана эспарцет жээктеги кыртышты бекемдейт жана аны сугарууну шарттайт, бул эспарцеттин дагы, ошондой эле жемиштердин дагы түшүмдүүлүгүн жогорулатат. Агрардык бакчылык боорлордогу кыртыштын сууну сактоо функцияларын жана өсүмдүк каптамынын жогорку үлүшүн күчөтүү аркылуу аны турукташтыруунун жогорку таасири менен өндүрүштүк тутум болуп саналат.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Мөмө көчөттөрүн катар аралыкта өстүрүлүүчү өсүмдүктөр үчүн жетиштүү орун бергендей отургузулат. Алма бактары учун, катарлар аралыгы 10 метрдей болушу керек, ал эми көчөттөрдүн ортосундагы аралык 4 метр болушу керек. Ар бир катарды бойлой 2-3 метр тилкеде чөп жок болушу керек. Катарлардын оптималдуу багыты – боордун жана негизги шамалдын туурасынан болушу шарт. Бактардын ортосундагы тоют чөптөрдү башка чөптөр же дан өсүмдүктөрү, мисалы буудай менен которуштуруп айдап өстүрүү керек. Эгерде сугаруу мүмкүнчүлүгү болсо, суу жеткирүүгө болот.

Өсүмдүктүн түрү	1 бирдиктин баасы \$	Биринчи жылдагы түшүм	Бир жылдагы орточо түшүм	Суу керектөө литр/га
Алма	2 (1 көчөт)		1 алмадан 20-30 кг	4.000- 8000
Алча	2		1 алчадан 15-20 кг	4.000- 8.000
Абрикос	2		1 бактан 20-30 кг	4.000- 8.000
Терек	1		10 кг чейин кургак бутак, отун	
Эспарцет	5 \$/кг	70 центнер	1 гектарынан 80 центнер	6.000 – 9 000

Артыкчылыктары:

- Чөп өстүрүүдөн түшкөн киреше
- Жемиштерди жана жыгачты өндүрүүдөн түшкөн киреше
- Азот жана кошумча биомасса менен байытуу аркылуу кыртыштын күрдүүлүгүн жакшыртуу
- Өсүмдүк каптамынын көбөйүшү
- Эрозиянын, топуракты жууп кетүүнүн же жээкти жеп кетүүнүн азайышы
- Суу каптоолордон коргоо
- Шамалдан коргоо
- Микроклиматты түзүү жана кыртыштагы нымдуудукту сактоо.

Тобокелдиктер:

- Жерди сугаруунун жана кам көрүүнүн татаалдашкан тутуму
- Кол эмгегин жана кичинекей техниканы пайдалануу
- Бактардын жана катар аралыктагы өсүмдүктөрдүн ортосундагы күрөш
- Жемиштерди сактоо жана таңгактоо атайын каражаттарды жана шарттарды талап кылат
- Көп билимди жана көндүмдү талап кылат
- Сел же чоң суу каптоо менен бузуу тобокелдиги.

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде бул жер участкагун пайдаланууга укук барбы?		
Участок 30%дан кемтик ылдый боордо жайгашканбы?		
Климаттык шарттар өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түрлөрүнө жарайбы: жылуулук, ным, температура...?		
Жер участкагу пайдалануу үчүн оңой жеткиликтүүбү (сугаруу, кыюу, түшүм жыйноо, айдоо...)		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, анда фермерлер же коомдоштук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Сизде жумушчу күчү жетиштүүбү (сугаруу, орнотуу, түшүм жыйноо үчүн)?		
Ылайыктуу үрөн жана көчөттөр барбы?		
Бул участок бакча жана сугат айдоо үчүн пайдаланууга арналганбы (максаттуу багыты)?		
Аймак кыртыш эрозиясынан, суу каптоодон корголгонбу?		
Сиздин чарбаңызда чөпкө, жемиштерге, жыгачка болгон керектөө барбы? Же Сиз бул продукттарды базарда оңой сата аласызбы?		
Жер участкагу жакшы экологиялык кырдаалда жайгашканбы: ал Сизге пайда алып келеби?		
Сизде сугаруу, террасаларды орнотуу ж.б. үчүн иштеген техникалардын минималдуу саны барбы?		
Бул технологияны ишке ашыруу үчүн сизде жетиштүү маалымат, билим жана көндүм барбы. Же сизге консультация керекпи?		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР.

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт. Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайдасы?	Ооба	Жок
Сизде ашыкча жемиштерди сатуу мүмкүнчүлүгү барбы?		
Мал үчүн кошумча тоютту өстүрүү, Сизге кышында тоюттун жетишсиздигин толуктоого жардам бере алабы?		
Сиз ашыкча чөптү сата аласызбы? Бул Сизге пайдалуубу?		
Сиз Сиздин жердин жогорку өнүмдүү участкагун жакшы семирте аласызбы?		
Экологиялык таасири		
Агрардык бакчылыктын бул түрү участкагун өнүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Агрардык бакчылыктын бул түрү сиздин участкагун кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртыштагы сууну сактай алабы?		
Агрардык бакчылыктын бул түрү сиздин участкагун жер көчкү, эрозия жана суу каптоо тобокелдиктерин төмөндөтө алабы?		
Гендердик таасири		
Тоют өндүрүүдө жана чөп даярдоодо аялдар кандай ролду ойношот? Аялдар бакчылыкта кандай ролду аткарышат: аялдар түшүм жыйноо, кыртышты иштетүү, кыюу жана сугаруу процессине тартылганбы?		
Аялдар тоютту өндүрүүдөн, мисалы, сүттү кайра иштетүүдөн түз пайда ала алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы бакты отургузуу жана кам көрүү?		

Кошумча эмгек аялдар үчүн адилеттүү жыйынтык жаратабы, мисалы, жемиштерди кайра иштетүү же аларды сатуу аркылуу киреше?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн ашыкча жүктү жаратабы?		
Коомдоштукка таасири		
Агрардык бакчылыктын бул түрүн киргизүү тоют менен камсыздоо, азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Агрардык бакчылыктын бул түрүн киргизүү сиздин коомчулукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, суу каптоо, жээкти жууп кетүү) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Агрардык бакчылыктын бул түрүн киргизүү башка үй чарбаларында же кошуна айылдарда жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Агрардык бакчылыктын бул түрүн киргизүү коңшу участкако көлөкө түшүрүүдөн же сууга жетүү мүмкүндүгүн кыскартуудан улам же башка себептер боюнча сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланыш:	Кантип байланышуу керек:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.2 Жайыттарда малды сугаруу үчүн булакты тазалоо

ТЕХНОЛОГИЯНЫ СҮРӨТТӨӨ

Көп учурда жайыттарда жайытта жайылган малды сугарууга пайдаланууга боло турган арык жок болот. Малды күндө 10 чакырымга чейинки аралыктагы жакынкы сугаруучу жерге айдап барышат. Күнүнө жаныбарлар 4 жолу бул аралыкты басып өтүшөт. Бул жайыттарда кыртыштын эрозиясын коштогон, көптөгөн чыйыр жолдордун пайда болушуна алып келет. Мындай аралыктагы жолдогу жайыт деградацияланган, ал эми мал салмагын жоготот. Эреже болгондой, тоо жайыттарынын аймактарында табигый булактар бар. Жайытта малды сугаруу үчүн булакты тазалоо жана оңдоо талап кылынат.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Алгач булакты тунмадан, кирден, отоо өсүмдүктөрдөн тазалоо керек. Булактын сайын тереңдетип жана таш кынап чыгуу керек. Суу чыккан жерге, жердин үстүңкү бетинен төмөнкү деңгээлде түтүк орнотушат. Суу чыккан жерге чоң таштар төшөлгөн, түтүк 0, 30 метр тереңдиктеги чакан траншеяга салынган. Бул жерден 15 метр төмөн жакка сугаруу үчүн 3 байланышкан резервуарды/лотокту орнотушат жана булактан түтүк боюнча аларга сууну жеткиришет. Ар бир

лотоктун узундугу 1,8 метр, туурасы 0,50 метр жана тереңдиги 0,50 метр. Ар бир кийинки лоток мурдагыдан ылдыйыраак жайгаштырылат жана суу каскад түрүндө келет. Суунун таштар жана топурак менен булгануусунун алдын алуу үчүн лотоктордун четин жерден 0,20 метр көтөрүү керек. Лотоктордон төмөнкү деңгээлде диаметри 2 метр тегерек жердеги бассейн жаралат. Бул мал сугаруучу жерди чоңдугуна жараша 15-17 жаныбар бир убакта пайдалана алышат.

МАЛ СУГАРУУЧУ ЖЕРДИ КУРУУ ҮЧҮН МАТЕРИАЛДАР ЖАНА ТАЛАП КЫЛЫНГАН ШАРТТАР

- Түтүк металлдан же пластиктен жасалышы мүмкүн
- Лотоктор бетондолот же таштан төшөлөт
- Булактын түбүнө таш салынат
- Малдын талап кылынган саны үчүн лотокторго карата жакшы жетүү мүмкүндүгүн камсыздоо керек
- Жеткиликтүү булактын бар экенин текшерүү талап кылынат

Артыкчылыктары:

- Чыгым аз болот
- Булакты тез эле оңдоого болот
- Жайыт калыбына келет
- Сугаруу үчүн айдап барууга убакытты үнөмдөө
- Мал салмакты жоготпойт
- Малды жаюуну уюштуруу натыйжалуу болот
- Алыскы жайыттар пайдалануу үчүн жагымдуу болуп калат.

Тобокелдиктер:

- Орнотууда техникалык консультация талап кылынат
- Сугаргычтын тегерегиндеги ураган кыртыш
- Сугаргычка туруктуу кам көрүү жана кармап туруу.

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде жайыттын бул участогун пайдаланууга укук барбы?		
Суу ичүүчү жайды орнотууга уруксат барбы?		
Рельеф шарттары боюнча пайдалануу үчүн жер участогу оңой жеткиликтүүбү?		
Суу ичүүчү жайды орнотуу үчүн сизде керектүү материалдар барбы?		
Суу ичүүчү жайды орнотуу үчүн сизде эмгек ресурстары барбы?		
Суу ичүүчү жайды талаптагыдай абалда кармап туруу үчүн сизде убакыт жана ресурс барбы?		
Суу ичүүчү жайды орнотуу үчүн сизде убакыт барбы?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, анда фермерлер же коомчулук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Сизде жетиштүү билим жана көндүм барбы?		
Жайыт суу ичүүчү жайды орнотуу үчүн жакшы абалдабы?		
Аймак селден жана жер көчкүдөн корголгонбу?		

КАРЖЫЛЫК ЭСЕПТӨӨЛӨР

Инвестициялардын наркы	Инвестициялардын көлөмү	Мисал
Орнотуу үчүн материал		
Материалдарды ташуу		
Эмгек чыгымдары		
Кошумча чыгымдар		
Жыйынтыктоочу наркы:		
Инвестиция пайдасы		
Малдын үстөк салмагы		
Эттин мыкты сапаты (эттин жана майдын пропорциясы)		
Айдап барууга үнөмдөлгөн убакыт		
Малдын санын көбөйтүү мүмкүнчүлүгү		
Кошумча пайда		
Жайыттын жакшыртылган тутуму		
Жайыттын сыйымдуулугунун жогорулашы		
Эрозиядан коргоо		
Кошумча киреше		
Бардык киреше:		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР.

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт. Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Колдонуудагы сууга жетүү мүмкүндүгүнүн тутуму сиздин керектөөнү канааттандырабы?		
Жаңы технологияны киргизүү менен сиз убакытты канчалык үнөмдөйсүз?		
Экологиялык таасири		
Бул технология жайыттардын участогунун өнүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин участокто кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртыштагы сууну сактай алабы?		
Бул технология сиздин участокто жер көчкү, эрозия жана сел тобокелдиктерин төмөндөтө алабы?		
Эгерде бул технология кандайдыр бир алыскы жайыттарды пайдаланууну мүмкүн кылса, бул колдонуудагы жайыттка болгон басымды азайтабы?		
Жайыттардагы кошумча суу аларды чөп чабынды катары пайдалануу үчүн жарактуу кыла алабы?		

Гендердик таасири		
Малды жаноуда жана суу ичүүчү жайды уюштурууда аялдар кандай ролду ойношот. Алар бул технологиядан пайда алышабы?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге коротууну чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы, кошумча малды багуу же суу ичүүчү жайды оңдоо?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн ашыкча жүктү жаратабы?		
Коомдоштукка таасири		
Бул технология жайыт тоюттары менен камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Бул технология сиздин коомчулукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, суу каптоо, жээкти жууп кетүү) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология башка үй чарбаларында же кошуна айылдарда жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Бул технология жайыт үчүн талаштан улам сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.3 Мал үчүн жайкы короону алмаштыруу

Технологияны сүрөттөө

Мал үчүн жайкы короону алмаштыруу жайыттарды пайдалануу технологиясы болуп саналат, анда мал үчүн короонун орду улам алмаштырылат. Бул технологиянын максаты конуштун тегерегиндеги жайыттарга болгон жүктү тегиз бөлүштүрүүдө, ошондой эле биомассаны бөлүштүрүүдө камтылган. Бул технология конуштун тегерегиндеги жайыт участкалардын калыбына келүүсүнө шарт түзөт, ошондой эле кыкты бөлүштүрүүнүн эсебинен өсүмдүктөрдүн чыгуусун жакшыртат.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Жайында, бир короодо, 500 баш бир короо кой 40 тоннадан ашык кык топтойт. Жайыт тегиз семириши үчүн короону алмаштыруу керек. Деңиз деңгээлинен 2000 м бийиктикке чейин жайгашкан жайыттарда, койлордун короодо болуу мөөнөтү 1-3 күндөн, 2000 метрден бийик жайыттарда 4-6 күндөн ашпашы керек. Бул зым торду жаңы орунга которуу аркылуу ишке ашырылат.

Муну менен катар, тордун/тосмонун бир тарабын мурдагы ордунда калтырууга болот. Эсептөөлөр койлордун 4 ай жайкы жайыттарда болуусунда тосмону орто тоолуу жайыттарда 60 жолу, ал эми бийик тоолууда – 30 жолу көчүрө турганын көрсөттү. Мындай иш-чаралар койдун кыгын жана жайыттардын жер семирткичтерин тегиз бөлүштүрүүнү камсыздайт. Мында жайыттардын түшүмдүүлүгү кийинки жылы 2-2,5 эсе жогорулайт.

Малдын саны	Жайытта болуу мөөнөтү	Кыктын көлөмү	Технологияны ишке ашыруу менен жакшыртылгын жайыт аянты, га	Биринчи жылы жайыттын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу
1250 кой жана эчки	4 ай	100 тонна	149 га	2-2,5 эсе
Жайыттын түрү	Жакшыртылган 149 га жайытта кошумча багуугу боло турган мал саны	Жакшыртылган жайыттардын 1 гектарынан пайда		
Орто тоолуу	372 баш кой	2300 сом		
Бийик тоолуу	85 баш кой	1540 сом		

Артыкчылыктары:

- Жайыт өсүмдүктөрүн сактоо
- Жайыттарды жакшыртуу
- Жайыттардын күрдүүлүгүн жогорулатуу
- Жайыт эрозиясын азайтуу
- Өсүмдүктөрдү көбөйтүү
- Малдын көп санын жаюу мүмкүнчүлүгү
- Жайытта органикалык жер семирткичтерди тегиз бөлүштүрүү

Артыкчылыктары:

- Короолорду уюштуруунун татаалдаштырылган тутуму
- Кол эмгегин пайдалануу
- Көп жумуш
- Короолорду тосуунун ылайыктуу шарттарын пайдалануу

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор
Тосмону жылдыруу үчүн сизде жумушчу күчү жетиштүүбү?
Ылайыктуу оңой жылдырылуучу, мисалы, тор барбы?
Бул тилке жайыт катары пайдалануу үчүн арналганбы (максаттуу багыты)?
Аймак селден жана жер көчкүлөрдөн корголгонбу?
Сиздин чарбада кошумча малга керектөө барбы? Же Сиз базарда малды оңой эле сата аласызбы?
Жайыт тилкеси салыштырмалуу жакшы экологиялык абалдабы: ал Сизге пайда алып келеби?
Бул технологияны ишке ашыруу үчүн сизде жетиштүү маалымат, билим жана көндүм барбы? Же сизге консультация керекпи?

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР.

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт. Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Колдонуудагы сууга жетүү мүмкүндүгүнүн тутуму сиздин керектөөнү канааттандырабы?		
Жаңы технологияны киргизүү менен сиз убакытты канчалык үнөмдөйсүз?		
Экологиялык таасири		
Жайыттарды жакшыртуунун бул түрү жайыт участкалардын өндүрүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин участкага кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртышта сууну сактай алабы?		
Бул технология сиздин участкага жер көчкү, эрозия жана сел тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Гендердик таасири		
Малды багууда аялдар кандай ролду ойнойт? Аялдар короолорду уюштуруу процессине тартылганбы?		
Аялдар кошумча малдан, мисалы сүттү же жүндү кайра иштетүүдөн түз пайда ала алышабы?		
Аялдар кошумча малды сатуудан/жайыттан түз пайда ала алышабы?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге корутууну чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы, кошумча малды багуу же тосмону жылдыруу?		
Кошумча эмгек аялдар үчүн адилеттүү жыйынтыкты түзөбү, мисалы, малдан же кайра иштетүү азыктарынан түшкөн кирешелер?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн ашыкча жүктү жаратабы?		

Коомдоштукка таасири		
Бул технология тоют менен камсыздоо, азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Бул технология сиздин коомчулукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, сел, жайыттардын деградациясы) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология башка үй чарбаларында же кошуна айылдарда жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Бул технология жайыттардын чек арасы, башка жайыттарга баруу мүмкүндүгү үчүн талаштан улам сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.4 Таштак жайыттарды пайдалануу жана чөп чабынды тосуу

ТЕХНОЛОГИЯНЫ СҮРӨТТӨӨ

Таштак жайыттарда алардын тоют сыйымдуулугу кадимки жайыттарга караганда 40-60%га аз болот. Ошол себептен мал жаюу процесси дагы кыйын. Мындай жагдайларда 1 га жайытты таш тосмо менен тосуу жана чөп чабынды уюштуруу технологиясын колдонууга болот.

Тосмо тосуу үчүн таштар чогултулуп, ошол эле участка өлчөмү боюнча иргелет жана тандалат. Тосмонун негизине чоң таштар тизилет, тосмонун бийиктиги жогорулаган сайын таштардын да колому кичирейет. Таштар эч кандай эритмесиз эле кыналып, анын аянты 1 га болот. Тосмонун бийиктиги 1 метрден бийик болот. Таш тосмонун ичинде жердин үстүңкү бети тегизделет жана кык салынат. Кошумча түтүк менен арыктан сууну киргизүүгө болот. Жер тилке табигый чөп чабынды катары пайдаланылат. бул жердин тоют сыйымдуулугу 60%га жогорулайт.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Жайыттарды таштар менен тосуу жайытты таштан арылтат жана жайыт сыйымдуулугу боюнча көйгөйүн чечет. Жүргүзүлгөн тажрыйбанын жыйынтыгында таштак жарым чөлдогу жайыттын чобу бир нече эсе коюу болуп калат, түшүмдүүлүк 8 эсе өсөт. Жайыттардагы чөптүн чыгышы да 75%га жогорулайт. Мындай жайыттын 1 гектарынан даярдалган чөп менен кыш айларында 15 баш койду тоюттандырууга болот.

Артыкчылыктары:

- Чыгымдар аз
- Жайыт калыбына келет
- Кошумча кышкы тоют
- Мал жаюу натыйжалуу уюштурулат

Тобокелдиктер:

- Көп өлчөмдөгү кол эмгеги
- Көп убакыт талап кылынат
- Туруктуу эмес тосмо
- Туруктуу кам көрүү жана кармап туруу

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде жайыттын таштак участогун пайдаланууга укук барбы?		
Рельеф шарттары боюнча пайдалануу үчүн жер участогу оңой жеткиликтүүбү?		
Тосмо үчүн сизде керектүү материал барбы?		
Тосмо орнотуу үчүн сизде эмгек ресурстары барбы?		
Тосмону талаптагыдай абалда кармап туруу үчүн сизде убакыт жана ресурс барбы?		
Тосмо орнотуу үчүн сизде убакыт барбы?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, бул фермерлер же коомчулук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Сизде жетиштүү билим жана көндүм барбы же консультациялык колдоо керекпи?		
Тосмону орнотуу үчүн жайыт жетиштүү жакшы абалдабы?		
Аймак селден жана жер көчкүдөн корголгонбу?		

ФИНАНСЫЛЫК ЭСЕПТӨӨЛӨР

Инвестициялардын наркы	Инвестициялардын өлчөмү	Мисал
Орнотуу үчүн материал		
Эмгек чыгымдары		
Кошумча чыгымдар		
Кошумча чыгымдар		

Кирешелер		
Малдын салмак кошуусу		
Эттин мыкты сапаты (эттин жана майдын пропорциясы)		
Кошумча кышкы тоют		
Малдын санын көбөйтүү мүмкүнчүлүгү		
Кошумча пайда		
Жайыттын жакшыртылган тутуму		
Жайыттардын сыйымдуулугунун жогорулашы		
Эрозиядан коргоо		
Жалпы киреше:		
Кошумча пайда		
Жайыттын жакшыртылган тутуму		
Жайыттардын сыйымдуулугунун жогорулашы		
Эрозиядан коргоо		
Кошумча кирешелер		
Жалпы киреше:		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт. Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Жайыттарга карата жетүүнүн колдонуудагы тутуму сиздин керектөөлөрдү канааттандырабы?		
Жаңы технологияны киргизүү менен сиз убакытты канчалык үнөмдөйсүз?		
Экологиялык таасири		
Бул технология жайыттын участогунун өнүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин участокто кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртышта нымдуулукту сактай алабы?		
Эгерде бул технология бул жайытты интенсивдүү пайдаланууну мүмкүн кылса, анда бул калган жайыттарга болгон басымды азайтабы?		
Гендердик таасири		
Малды жаюудагы аялдардын ролу кандай?. Алар бул технологиядан пайда көрүшөбү?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге сарптоону чече алышабы?		

Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы кошумча малды багуу же тосмону жакшы абалда кармап турууга алып келеби?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн жүк келтиребери?		
Коомдоштукка таасири		
Бул технология жайыт тоюттары менен камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Бул технология сиздин коомчулукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, сел, жайыттын деградациясы) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология башка үй чарбаларына же коңшу айылдарга жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Бул технология жайыт үчүн талаштан улам сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.5 Буурчак-дан чөп аралашмаларын түзүү

ТЕХНОЛОГИЯНЫ СҮРӨТТӨӨ

Негизинен чөп алуу үчүн, фермерлер таза эспарцетти же бедени өстүрүшөт. Түшүмдүүлүк жагынан алганда, алар чөп аралашмаларынан 25-30%га артта калышат. Буурчак-дан чөп аралашмаларын өстүрүү менен жазгы жайыттарга болгон басым азаят. Чөп аралашмаларынын курамындагы буурчак өсүмдүктөрү кыртышты азот менен байытат. Чөп аралашмаларынын 3 варианты сунушталат:

- эспарцет (40 кг/га) + кызыл беде (5 кг/га) + тулаң чөп (5 кг/га);
- эспарцет (40 кг/га) + люцерна (8 кг/га) + тулаң чөп (5 кг/га);
- эспарцет (60 кг/га) + тулаң чөп (8 кг/га).

ТУТУМ КАҢДАЙ ИШТЕЙТ?

Чөп аралашмалары жаздык арпа менен чогу себилет. Себилген уруктун ченеми 80 кг/га чейин төмөндөшү керек. Айдоону даярдоо: айдоо алдындагы сугаруу жана тоңдурманы айдоо. Мала менен эрте жазда малалоо керек. Бедени, тулаң чөптүн уругун себүү тереңдиги 2-3 см, ал эми эспарцеттиги 3-4 см. Себүү айкалыштырылган дан жана чөп сепкичтери же эки дан сепкичи менен жүргүзүлөт, алардын алдыңкысы дандын, ал эми арткысы чөптүн үрөнүн себет. Эспарцеттин үрөнүн арпанын үрөнү менен, ал эми беденин үрөнүн – тулаң чөп же чабынды сулу менен аралаштырууга болот. Алгач данды кадимки дан сепкич менен себип, андан кийин алдыңкы ящиктен данды, арткы ящиктен – бедени себүү менен, алардын катарына туурасынан дан-чөп сепкичи менен себүүгө болот. Алдыдагы чөптөр үстүңкү өсүмдүктү жыйнаганга чейин 1-2 жолу жана аны жыйнагандан кийин 1-3 жолу сугарылышы керек. Кийинки жылдары

5-6 ирет сугаруу сунушталат. Жыйноо төмөнкүчө өткөрүлөт: биринчи чабык – июнда, экинчиси – августта. Түшүмдүүлүк 150-200 ц/га кургак массаны түзөт.

Мында 1 гектарына чыгымдар тулаң чөп үрөнүн фермерлер өздөрү даярдаган шартта 9738 сомду түзөт. Тулаң чөп Ысык-Көл районунда бардык жерде, бакчада, жолдун жээгинде жана арыктын бойлорунда өсөт, аларды үрөнү толук бышкандан баштап жыйноого болот.

Артыкчылыктары:

- Бул көп жылдык чөптөрдүн түшүмдүүлүгүн 25-35%га жогорулатууну шарттайт.
- 1 га кошумча өстүрүлгөн тоютка, кышында (90 күн) 4 баш ири мүйүздүү малды же 18 койду тоюттандырууга болот.
- 1 га жерден таза пайда орточо 7890 сомду түзөт.
- Чөп аралашмалары көп жылдык чөптөрдүн таза айдоолоруна караганда, жогорку азыктыгы менен мүнөздөлөт.
- Кыртыштын түзүмү жакшырат, анын күрдүүлүгү жогорулайт.

Тобокелдиктер:

- Технологияны ишке ашырууда консультация талап кылынат
- Сугаруу үчүн көп суу талап кылынат
- Климаттык тобокелдиктер

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде айдоо участогун пайдаланууга укук барбы?		
Пайдоонун бул участогун жетиштүү сугарууга мүмкүнчүлүгүңүз барбы?		
Рельеф шарттары боюнча пайдалануу үчүн жер участогу оңой жеткиликтүүбү?		
Сизде керектуу чөптөрдүн үрөнү жеткиликтүүбү?		
Технологияны ишке ашыруу үчүн сизде эмгек ресурстары барбы?		
Участокту талаптагыдай абалда кармап туруу үчүн сизде убакыт жана ресурс барбы?		
Сизде убакыт жана техника барбы?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, бул фермерлер же коомчулук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроо	Ооба	Жок
Сизде жетиштүү билим жана көндүм барбы же консультациялык колдоо керекпи?		
Айдоо технологияны ишке ашыруу үчүн талаптагыдай жакшы абалдабы?		
Аймак селден жана жер көчкүдөн корголгонбу?		
Сиз климаттык шарттарды эске алдыңызбы?		

ФИНАНСЫЛЫК ЭСЕПТӨӨЛӨР

Инвестициялардын наркы	Инвестициялардын өлчөмү	Мисал
Себүү үчүн үрөн		
Үрөндү ташуу		
Эмгек чыгымдары		
Техниканын ижарасы		
Сугаруу		
Кошумча чыгымдар		
Жалпы наркы:		
Кирешелер		
Чөп		
Азыктыгы боюнча чөптүн мыкты сапаты		
Көп сандагы малды тоюндуруу мүмкүнчүлүгү		
Жер семирткичти үнөмдөө		
Кошумча пайда		
Жакшыртылган кыртыш		
Жайыттагы жүктү төмөндөтүү		
Кошумча кирешелер		
Жалпы киреше:		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» жообун ала албайт. Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Сууга карата жетүүнүн колдонуудагы тутуму сиздин керектөөлөрдү канааттандырабы?		
Жаңы технологияны киргизүү менен сиз убакытты канчалык үнөмдөйсүз?		
Экологиялык таасири		
Бул технология айдоонун өнүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин участкакты кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртышта нымдуулукту сактай алабы?		
Эгерде бул технология ишке ашырылып кандайдыр бир алыскы жайытты пайдаланууга шарт түзсө, бул колдонуудагы жайыттардын баасы азайтабы?		
Бул технология жайыттарга болгон басымды азайта алабы?		
Гендердик таасири		
Аялдар дыйканчылыкта же кышында малды багууда кандай ролду ойношот. Алар бул технологиядан пайда көрүшөбү?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге коротууну чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы кошумча малды багуу же чөп жыйноо?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн жүк келтиребби?		

Коомдоштукка таасири		
Бул технология талаа тоюттары менен камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Бул технология жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, сел, жайыттардын деградациясы, кыртыштын деградациясы) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология башка үй чарбаларына же коңшу айылдарга жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Бул технология жер үчүн талаштан улам сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.6 Отоо чөптөрдү жана тикенек бадалдарды жок кылуу аркылуу жайыттарды жакшыртуу

Технологияны сүрөттөө

Айылдын жанындагы жазгы-күзгү жайыттардын деградациясы малды тынымсыз ашыкча жаюудан улам болот.

Жыйынтыгында, жайыттарды отоо чөптөр – эрмен эстрагон жана тикенек бадалдар – караган басыр кетет. Отоо чөптөр айрым жерлерде жайыттын 50-60%ын түзөт жана желүүчү чөптү кыйла азайткан.

Эрмен эстрагон жазгы-жайкы убакта көп жолу чабуу аркылуу жок кылынат. Караганды жаздан күзгө чейин кыюуга болот.

Отоо чөптөрдү жок кылуу үчүн жайыттарды жакшыртууга кызыктар жергиликтүү калкты тартуу керек.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Отоо чөптөрдөн арылган жерлерге эспарцет, тулаң чөп, көөдө чөп, сулу сыяктуу тоют чөптөрдүн үрөнүн себүүгө болот. Бул өсүмдүктөрдүн үрөнүн ошол эле жерден, жолдун жана арыктын бойлорунан жыйноого болот. Үрөндү июль-августта жыйнап, кургак жерде сактоо керек. Чөптүн үрөнүн эрте жазда майда үрөндү 2-3 см тереңдикке, ал эми чоң үрөндү – 3-4 см тереңдикке, себүү керек. Тоют чөптөрдүн үрөнүн күзүндө дагы себүүгө болот. Отоо чөптөр жок кылынган орунда биринчи жылы желүүчү чөптөр жаңы өсө баштайт. Экинчи жылдан тартып жайыттын өнүмдүүлүгү 2-3 эсе жогорулайт.

Тик (35-40 градустан жогору) боорлордо караганды жок кылууга болбойт, анткени ал кыртышты эрозиядан коргоп турат.

Отоо чөптөрдүн ордуна тоют чөптөр өсөт жана жайыттардын түшүмдүүлүгү 2-3 эсе жогорулайт.

Экинчи жылы желүүчү жайыт массасынын түшүмдүүлүгү 12 ц/га чейин жетет. Бул отоо чоп баскан жайыттарда 4 баш койду багуунун ордуна, 1 га жайытта 10 баш койду же 2 ири мүйүздүү малды 2 ай аралыгында багууну шарттайт.

Артыкчылыктары:

- Тоют чөптөрдүн түшүмдүүлүгү 2-3 эсе жогорулайт
- Долбоордук каптамдын жана өрчүгөн чөптөрдүн көбөйүшүнөн улам жайыттардын тоют сыйымдуулугу 2-3 эсе жогорулайт
- Бул отоо чоп баскан жайыттарда 4 баш койду багуунун ордуна, 1 га жайытта 10 баш кой же 2 ири мүйүздүү малга чейин 2 ай аралыгында багууну шарттайт
- Кыртыштын түзүмү жакшырат, анын күрдүүлүгү жогорулайт

Тобокелдиктер:

- Технологияны ишке ашырууда эмгек ресурстары талап кылынат
- Себүү үчүн жетиштүү үрөн талап кылынат
- Климаттык тобокелдиктер
- Жетиштүү убакыт ресурстары керек
- Кол эмгеги көп

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде жайыттын бул участогун пайдаланууга укук барбы?		
Рельеф шарттары боюнча пайдалануу үчүн жер участогу оңой жеткиликтүүбү?		
Отоо чөптөрдү жок кылуу үчүн сизде эмгек ресурстары барбы?		
Жайытты керектүү абалда кармап туруу үчүн сизде убакыт барбы?		
Технологияны ишке ашыруу үчүн сизде убакыт барбы?		
Сиз бул ишке калкты мобилизациялай аласызбы?		
Сизде керектүү техникалык ресурстарга карата жетүү мүмкүнчүлүгү барбы?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет.

Эгерде терс жооп алынса, бул фермерлер же коомчулук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Yes	No
Сизде жетиштүү билим же көндүм барбы же консультативдик колдоо керекпи?		
Өнүмдүүлүгүн калыбына келтирүү үчүн жайыт жакшы абалдабы?		
Аймак селден жана жер көчкүдөн корголгонбу?		

ФИНАНСЫЛЫК ЭСЕПТӨӨЛӨР

Инвестициялардын наркы	Инвестициялардын өлчөмү	Мисал
Технологияны ишке ашыруу үчүн материал		
Эмгек ресурстары		
Убакыт ресурстары		
Кошумча чыгымдар		
Жалпы наркы:		
Кирешелер		
Малдын салмак кошуусу		
Эттин мыкты сапаты (эттин жана майдын пропорциясы)		
Малдын санын көбөйтүү мүмкүнчүлүгү		
Тикенексиз жүндү алуу		
Кошумча пайда		
Жайыттын жакшыртылган тутуму		
Жайыттардын сыйымдуулугунун жогорулашы		
Эрозиядан коргоо		
Кошумча кирешелер		
Жалпы киреше:		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР.

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» жообун ала албайт.

Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Жайыттарга карата жетүүнүн колдонуудагы тутуму сиздин керектөөлөрдү канааттандырабы?		
Жаңы технологияны киргизүү менен сиз убакытты канчалык үнөмдөйсүз?		

Экологиялык таасири		
Бул технология жайыттын участогунун өнүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин участокто кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртышта сууну сактай алабы?		
Бул технология сиздин участокто жер көчкү, эрозия жана сел тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология колдонуудагы жайыттарды жеңилдетеби?		
Гендердик таасири		
Малды жануудагы жана жайытка кам көрүүдөгү аялдардын ролу кандай. Алар бул технологиядан пайда көрүшөбү?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге сарптоону чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы кошумча малды багуу, жайытты жакшы абалда кармап туруу, үрөн чогултуу		
Бул кошумча иш аялдар үчүн жүк келтиребери?		
Коомдоштукка таасири		
Бул технология жайыт тоюттары менен камсыздоо планында коомдоштукка пайда алып келе алабы?		
Бул технология сиздин коомдоштукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, сел, жайыттын деградациясы) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология башка үй чарбаларына же коңшу айылдарга жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Бул технология коомдоштукту мобилизациялай алабы?		
Бул технология сугаруу үчүн талаштан улам сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

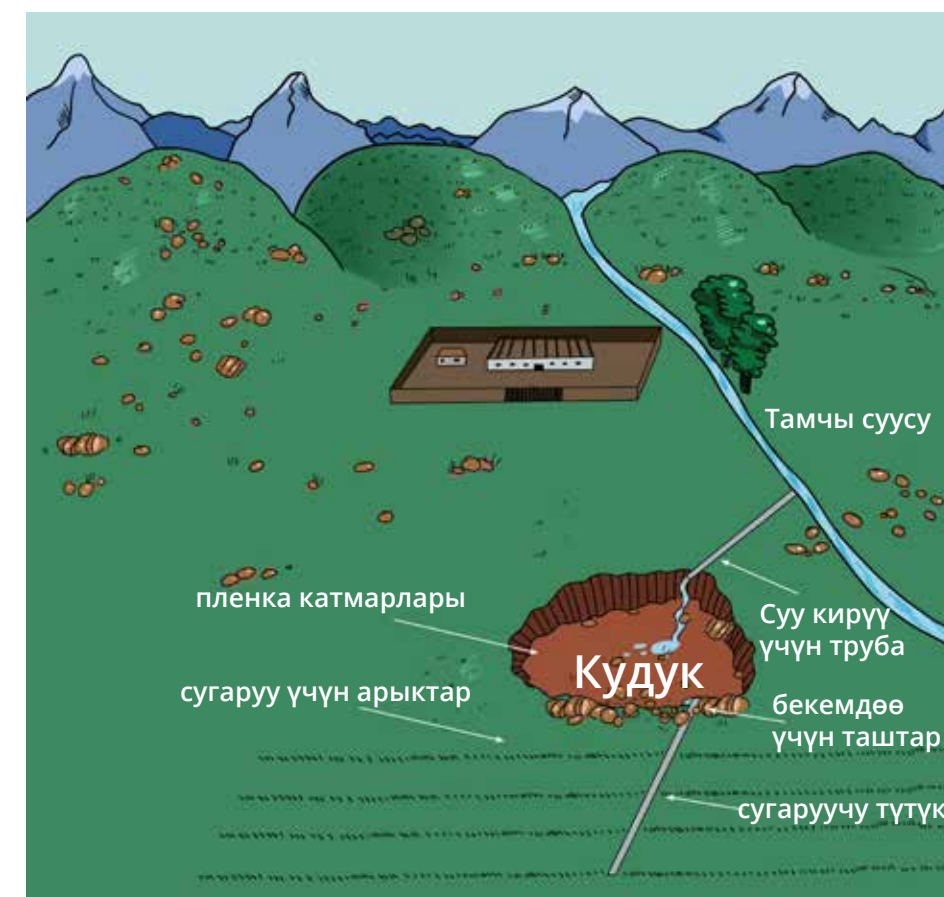
4-ТИРКЕМЕ

4.7 Жайыттарды сугаруу үчүн мини-резервуарларды түзүү

Технологияны сүрөттөө

Борбордук Азиянын кургак райондорунда чакан тоо суулары сезондук режимге ээ болот жана ысык убакта кургап калат. Же өрөөнгө жетпей, кыртышка сиңип кетет. Тоодогу жайыттар жарым чөлдүү, өсүмдүк сейрек болуп өнүмдүүлүгү аз. Мындан тышкары жайыттар климаттык өзгөрүүлөргө кабылат жана аярлуу келет. Мындай учурларда арык суусун ысык мезгилде жайыттарды сугаруу үчүн мини-резервуарларга топтоого мүмкүн. Суу топтоочу мини-резервуарларды түзүү үчүн чакан көлмө жана боордогу жар түрүндө табигый рельеф пайдаланылат. Мини резервуардын көлөмү 100дөн 500 м3 чейин болот. Резервуардын узундугу, туурасы жана тереңдиги жердин рельефине жараша болот.

Табигый чункурдун капталдарынан жана түбүнөн уркуйган таштар алынат жана тегизделет. Резервуардын түбү жана капталдары бекем пластик пленка менен капталат. Резервуарга арыктан диаметри 30дан 80 мм чейинки түтүк жеткирилет.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Резервуардан жайыттын сугарылуучу участогуна карата суу бекиткичи бар түтүк аркылуу берилет, анткени боордун тиктиги 150 жана андан көптү түзүшү мүмкүн. Жайыттын сугарылуучу участогунда кыртышка кык салуу керек. Бул кыртыштын тез дренаждууусуна алып келет. Жайыттардын түшүмдүүлүгү 4-7 эсе жогорулайт. Өсүмдүктөрдүн жана чөптөрдүн биологиялык ар түрдүүлүгү жогорулайт. Жайыттардын өнүмдүүлүгү баалуу тоют чөптөрдүн пайда болуусунун эсебинен жогорулайт.

100 куб. м резервуар курууга төмөнкү чыгымдар болот:

- Пленканын баасы 7560 сом,
- Түтүктөрдүн баасы 11250 сом.
- Эмгек чыгымдары 4000сом
- Бардык чыгымдар 30110 сомду түзөт.

Артыкчылыктары:

- Бул жайыттардын түшүмдүүлүгүн 4-7 эсе жогорулатууну шарттайт
- Кыртыштын түзүмү жакшырат, анын күрдүүлүгү жогорулайт
- Жайыттардын долбоордук каптамы жогорулайт
- Жайыттардын эрозиясы төмөндөйт
- Жайыттардын өнүмдүүлүгү жогорулайт
- Климаттык өзгөрүүлөрдүн тобокелдиги төмөндөйт

Тобокелдиктер:

- Технологияны ишке ашырууда консультация талап кылынат
- Сугаруу үчүн жетиштүү суу талап кылынат
- Жетиштүү финансы каражаттары талап кылынат
- Сел агымы конструкцияны бузуп кетиши мүмкүн

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде жайыттын бул участогун пайдаланууга укук барбы?		
Резервуарды орнотууга уруксат барбы?		
Рельеф шарттары боюнча пайдалануу үчүн жер участогу оңой жеткиликтүүбү?		
Ылайыктуу суу булагы барбы?		
Резервуарды орнотуу үчүн сизде керектүү материалдар барбы?		
Резервуарды орнотуу үчүн сизде эмгек ресурстары барбы?		
Резервуарды талаптагыдай абалда кармап туруу үчүн сизде убакыт жана финансы ресурстары барбы?		
Технологияны ишке ашыруу үчүн сизде убакыт жана финансы барбы?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, бул фермерлер же коомчулук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Сизде жетиштүү билим жана көндүм барбы же консультация керекпи?		
Жайыт сугаргычты орнотуу үчүн жакшы абалдабы?		
Аймак селден жана жер көчкүдөн корголгонбу?		

ФИНАНСЫЛЫК ЭСЕПТӨӨЛӨР

Инвестициялардын наркы	Инвестициялардын өлчөмү	Мисал
Орнотуу үчүн материал		
Материалдарды ташуу		
Эмгек чыгымдары		
Кошумча чыгымдар		
Жалпы наркы:		
Кирешелер		
Малдын салмак кошуусу		
Эттин мыкты сапаты (эттин жана майдын пропорциясы)		
Айдап барууга үнөмдөлгөн убакыт		
Малдын санын көбөйтүү мүмкүнчүлүгү		
Кошумча пайда		
Жайыттын жакшыртылган тутуму		
Жайыттардын сыйымдуулугунун жогорулашы		
Эрозиядан коргоо		
Кошумча кирешелер		
Жалпы киреше:		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» жообун ала албайт.

Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Сууга карата жетүүнүн колдонуудагы тутуму сиздин керектөөлөрдү канааттандырабы?		
Жаңы технологияны киргизүү менен сиз убакытты канчалык үнөмдөйсүз?		
Экологиялык таасири		
Бул технология жайыттын участогунун өнүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин участкасто кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртышта нымдуулукту сактай алабы?		
Бул технология сиздин участкасто жер көчкү, эрозия жана сел тобокелдигин төмөндөтө алабы?		

Эгерде бул технология кандайдыр бир алыскы жайытты пайдаланууну мүмкүн кылса, бул колдонуудагынын жүгүн азайтабы?		
Жайыттагы кошумча суу аларды чөп чабынды катары пайдалануу үчүн жарактуу кыла алабы?		
Гендердик таасири		
Малды жаюудагы жана сугарууну уюштуруудагы аялдардын ролу кандай. Алар бул технологиядан пайда көрүшөбү?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге сарптоону чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы, кошумча малды багуу же суугаргычты оңдоо?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн жүк келтиребери?		
Коомдоштукка таасири		
Бул технология жайыт тоюттары менен камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Бул технология сиздин коомдоштукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, сел, жайыттын деградациясы) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Бул технология башка үй чарбаларына же коңшу айылдарга жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Бул технология суу жана жайыт үчүн талаштан улам сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

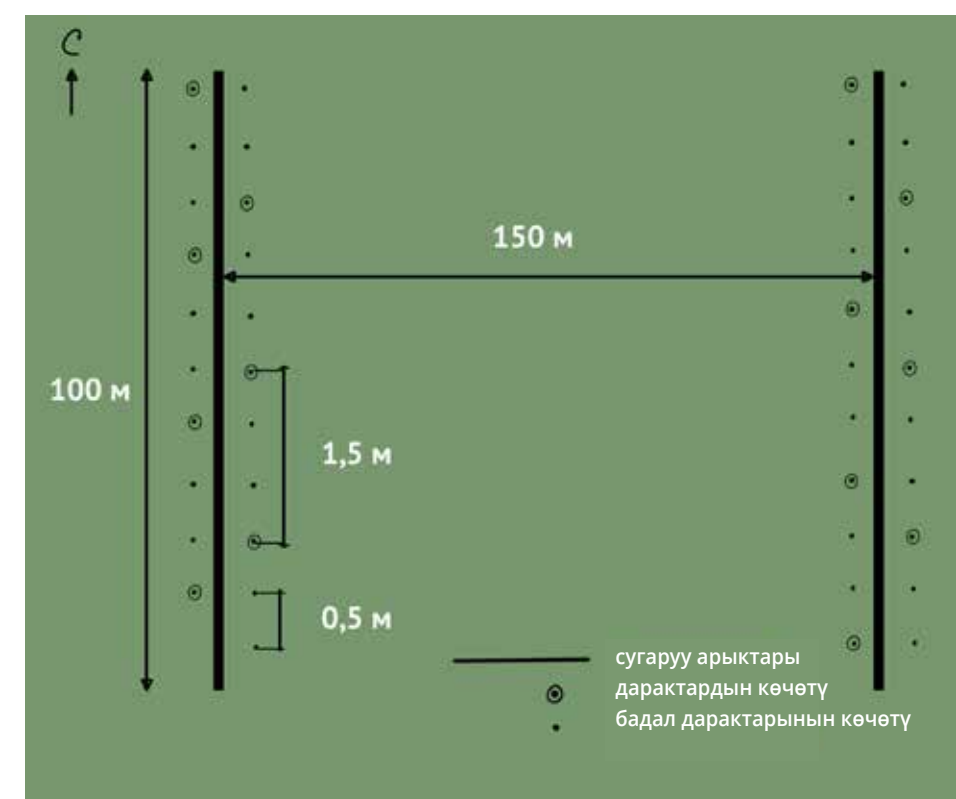
4.8 Таштак жазгы-күзгү жайыттарда токой тилкелерин түзүү.

ТЕХНОЛОГИЯНЫ СҮРӨТТӨӨ

Бул технологияны табигый шарттарда жапайы бадалдар жана бактар өскөн, ошондой эле сугаруу мүмкүнчүлүгү болгон таштак жерлерде колдонууга болот.

Токой тигүү түндүктөн түштүккө карай, 150-220 метр сайын, арыкты бойлой 2 катар бак жана бадалдарды отургузуу багытында түзүлөт. Бадалдардан талды, чычырканакты, бактардан – теректи, абрикосту, кара жыгачты пайдаланышат. Фермерлер көчөттөрдү өздөрү бул жерде өскөн өсүмдүктөрдөн даярдай алышат. Теректин жана кара жыгачтын көчөттөрү 1,5 м сайын шахмат тартибинде, ал эми бадалдар 0,5 м сайын отургузулат. Бул үчүн күзүндө сугаруу үчүн арык тутумун даярдоо керек. Белгилей кетсек, өтө таштак кыртышта суунун синип кетүү жөндөмдүүлүгү жогору, ошондуктан арыктын түбүнө полиэтилен пленка салуу керек. Вегетацияда 10 жолу сугарылат. Мында чыгым 1 гектарына 4981 сомду түзөт. Катар аралыкты табигый чөп чабынды катары пайдаланууга болот.

Катар токойлорун отургузуу схемасы

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

- Токой тилкесин түзүү микроклиматты, суу-аба режимин жакшыртат.
- Кыртыштын дренаждууусу жогорулайт, башка тоют чөптөр пайда болот.
- Жайыттардын деградациясы токтойт.
- Токой тилкелери көп карды кармайт жана нымды топтойт.

Артыкчылыктары:

- Чөптү өндүрүүдөн түшкөн киреше
- Жемиштерди жана жыгачты өндүрүүдөн түшкөн киреше
- Кошумча биомасса менен байытуу аркылуу кыртыштын күрдүүлүгүн жакшыртуу
- Өсүмдүк каптамынын көбөйүшү
- Эрозиянын, кыртышты жууп кетүүнүн азайышы
- Шамалдан коргоо
- Микроклиматы түзүү жана кыртышта нымдын камдыгын сактоо.

Тобокелдиктери:

- Көчөттөр алгычы 3 жылда эчкилерден коргоону талап кылат
- Кол эмгегин пайдалануу
- Көчөттөрдү браконьердик кыюудан коргоо
- Көп сандагы көчөт керек
- Сугат тармагына кам көрүү

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде бул жер тилкесин пайдаланууга укук барбы?		
Тилке 30%дан кем тик ылдый боордо жайгашканбы?		
Климаттык шарттар өстүрүлгөн бак-дарактарга ылайыктуубу: жылуулук, ным, температура...?		
Жайыт жана чөп чабык катары пайдалануу үчүн жер тилкеси оңой жеткиликтүүбү?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, анда фермерлер же коомдоштук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Арык салуу жана бакты отургузуу үчүн жумушчу күчү жетиштүүбү?		
Ылайыктуу көчөттөр барбы?		
Бул тилке чөп чабык жана жайыт катары пайдалануу үчүн арналганбы (максаттуу багыты)?		

Аймак топурак эрозиясынан, суу каптоолордон корголгонбу?		
Сиздин чарбада чөпкө, жемиштерге, жыгачка болгон керектөө барбы? Же Сиз бул продукттарды базарда оңой эле сата аласызбы?		
Тилке салыштырмалуу экологиялык жакшы абалдабы: ал Сизге пайда алып келеби?		
Бул технологияны ишке ашыруу үчүн сизде жетиштүү маалымат, билим жана көндүм барбы? Же сизге кеңеш керекпи?		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт.

Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Ашыкча жемишти сатуу мүмкүнчүлүгү барбы?		
Мал үчүн кошумча тоютту даярдоо Сизге кышында анын тартыштыгын толуктоого жардам бере алабы?		
Сиз ашык чөптү сата аласызбы? Жана бул Сизге пайдалуубу?		
Сиз сугат тармагына жакшы кам көрө аласызбы?		
Экологиялык таасири		
Агрардык токойчулуктун бул түрү участкактун өндүрүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрү сиздин участкакты кыртыш потенциалын жакшыртып жана кыртышта сууну сактай алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрү сиздин участкакты жер көчкү, эрозия жана суу каптоо тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Гендердик таасири		
Тоют өндүрүүдө жана чөп даярдоодо аялдар кандай ролду ойношот? Бакчылыкта жана отун даярдоодо аялдар кандай ролду ойношот?:		
Тоютту өндүрүүдө, мисалы сүттү кайра иштетүүдө аялдар түз пайда ала алышабы?		
Аялдар жемиштерди өндүрүүдөн түз пайда ала алышабы (мисалы, жемиштерди кайра иштетүү жана сатуу аркылуу)?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге сарптоону чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы, бак отургузуу жана багуу, жемиштерди кайра иштетүү жана отун жыйноо?		
Кошумча эмгек аялдар үчүн адилеттүү жыйынтык жаратабы, мисалы, жемиштерди кайра иштетүү же аларды сатуу аркылуу кирешелер?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн жүк келтиребби?		
Коомдоштукка таасири		
Агрардык токойчулуктун бул түрү тоют менен камсыздоо, азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		

Агрардык токойчулуктун бул түрүн киргизүү сиздин коомчулукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, суу каптоо, жээкти жууп кетүү) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрүн киргизүү башка үй чарбаларында же коңшу айылдарда жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрүн киргизүү кошуна тилкеге көлөкө түшүрүүдөн же сууга жетүү мүмкүндүгүн кыскартуудан улам, же башка себептер боюнча сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.9 Шорлуу жана саздак жерлерде табигый биодренаж катары теректи пайдалануу

Технологияны сүрөттөө

Кыртыш кайталап шорлонгон жана сазга айланган жерлерде, дренажды тазалоо боюнча материалдардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн баасы жогору болгондо, кыртыш шорго, саздак жерге айланат, ар кандай өсүмдүктөрдү өстүрүү мүмкүн болбой калат.

Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү 50%дан көпкө төмөндөйт, өндүрүшкө болгон чыгымдар эки эсе жогорулайт.

Бул учурда биодренаж технологиясын пайдалануу натыйжалуу чечим болот: жаңы, шорлоонууга чыдамдуу теректерди отургузуу жана катар аралыкты тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн пайдалануу.

МТЗ-80 тракторуна илине турган, КЗУ-05 маркасындагы арык казгычтын жардамы менен саздак участкардун четинде жана ортосунда, бири биринен 50 м аралыкта, талаанын узата-сынан 0,5 м тереңдикте арыктар чийилет. Арыктар аркылуу жер астындагы жана сугат суулардын калдыктары төмөнкү участкаларга агызылат. Күзүндө, кыртыш айдалуучу катмарга чейинки тереңдикте кургагандан кийин, кыртышты 30-35 см тереңдикте казышат.

Эрте жазда топурак кургаары менен, тоңдурма малаланып жана 70 см катар аралык менен жооктор тилинет. Ушундан кийин дароо жоокторго ар бир 10-15 см аралыкта теректин калем-

чеси отургузулат жана жердин үстүндө 1-2 бүчүр калгандай эсеп менен 10 см топурак катмары менен көмүлөт.

Бүчүрлөрү пайда болгонуна жана топурак кургаганына жараша сугаруу жүргүзүлөт.

Кийинки жылы теректин көчөттөрү 1 м тилке катарлар ортосундагы жана көчөттөрдүн ортосундагы 0,5-1,0 м аралык менен, туурасы 3-5 м тилке менен туруктуу ордуна отургузулат. Тилкелер ортосундагы жер беде өстүрүү үчүн пайдаланылат.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Жер астындагы суунун деңгээли 1 метр тереңдикке чейин төмөндөйт, табигый өсүмдүк өсүү калыбына келип баштайт. Бул жерлерди тоют чөптөрдү, мисалы, эспарцетти себүү үчүн пайдаланууга болот.

Өстүрүлгөн теректи 5-6 жылдан кийин курулуш материалы катары пайдаланууга болот.

Теректерди эки катар 5 га аянтындагы участкакко отургузуу үчүн, 7500-8000 көчөт керектелет. Мынча сандагы көчөттү өстүрүү үчүн болгону 25-26 сотка жер участкагу керек.

Участоктун ичинде көчөттөрдү 1 м тилке менен, тилкелер ортосунда 5 м аралык менен отургузушат. 1 га аянтка 3200 көчөт талап кылынат, аларды өстүрүү үчүн 10 сотка участок керек.

Токой тилкесин түзүү микроклиматты, суу-аба режимин жакшыртат.

- Кыртыштын дренажалуусун жогорулатат жана шор азаят
- Саздактануудан жана шорлонуудан улам жайыттардын деградациясы токтойт
- 5 жылдан кийин кыртыш дан өсүмдүктөрүн же бедени өстүрүү үчүн толук даяр болот

Артыкчылыктары:

- Чөптү сатуудан түшкөн киреше
- Жыгачты сатуудан түшкөн киреше
- Кошумча биомасса менен байытуу аркылуу кыртыштын күрдүүлүгүн жакшыртуу
- Өсүмдүктөрдү көбөйтүү
- Эрозияны, кыртыштын жуулуп кетишин, шорлонууну жана сазга айланууну азайтуу
- Шамалдан коргоо

Тобокелдиктери:

- Көчөттөр алгачкы 3 жылда эчкилерден коргоону талап кылат
- Кол эмгегин пайдалануу
- Көчөттөрдү браконьердик кыюудан коргоо
- Көп сандагы көчөт керек

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сизде бул жер участкагун пайдаланууга укук барбы?		
Участок 30%дан кем тик ылдый боордо жайгашканбы?		
Климаттык шарттар өстүрүлгөн бак-дарактарга ылайыктуубу: жылуулук, ным, температура...?		
Жайыт жана чөп чабыш катары пайдалануу үчүн жер участкагу оңой жеткиликтүүбү?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, анда фермерлер же коомдоштук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Бул участок чөп чабынды жана жайыт катары пайдалануу үчүн арналганбы (максаттуу багыты)?		
Аймак топурак эрозиясынан, суу каптоолордон корголгонбу?		
Сиздин чарбада чөпкө, жыгачка болгон керектөө барбы? Же Сиз бул продукттарды базарда оңой эле сата аласызбы?		
Жер участкагу салыштырмалуу жакшы экологиялык абалдабы: ал Сизге пайда алып келеби?		
Бул технологияны ишке ашыруу үчүн сизде жетиштүү маалымат, билим жана көндүм барбы? Же сизге консультация керекпи?		
Бул технологияны ишке ашыруу үчүн сизде жетиштүү маалымат, билим жана көндүм барбы? Же сизге кеңеш керекпи?		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт.

Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Ашыкча жыгачты сатуу мүмкүнчүлүгү барбы?		
Мал үчүн кошумча тоютту даярдоо Сизге кышында анын тартыштыгын толуктоого жардам бере алабы?		
Сиз ашык чөптү сата аласызбы? Жана бул Сизге пайдалуубу?		
Экологиялык таасири		
Агрардык токойчулуктун бул түрү участкагун өндүрүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрү сиздин участкакко кыртыш потенциалын жакшырта алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрү сиздин участкакко жер көчкү, эрозия жана суу каптоо тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Гендердик таасири		
Тоют өндүрүүдө жана чөп даярдоодо аялдар кандай ролду ойношот? Отун жана иш жыгачын даярдоодо аялдар кандай ролду ойношот?:		
Тоютту өндүрүүдө, мисалы сүттү кайра иштетүүдө аялдар түз пайда ала алышабы?		
Отун жана жыгач өндүрүүдөн аялдар түз пайда ала алышабы?		
Аялдар бул кирешелерден түшкөн акчаны эмнеге сарптоону чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгекти жаратабы, мисалы, бак отургузуу жана багуу, жемиштерди кайра иштетүү жана отун жыйноо?		

Кошумча эмгек аялдар үчүн адилеттүү жыйынтык жаратабы, мисалы, жемиштерди кайра иштетүү же аларды сатуу аркылуу кирешелер?		
Бул кошумча иш аялдар үчүн жүк келтиребери?		
Коомдоштукка таасири		
Агрардык токойчулуктун бул түрү тоют менен камсыздоо, азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо планында коомчулукка пайда алып келе алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрүн киргизүү сиздин коомчулукта жаратылыш кырсыктарына (жер көчкү, эрозия, суу каптоо, жээкти жууп кетүү) кабылуу тобокелдигин төмөндөтө алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрүн киргизүү башка үй чарбаларында же коңшу айылдарда жайылтуу үчүн мисал катары кызмат кыла алабы?		
Агрардык токойчулуктун бул түрүн киргизүү кошуна участкага көлөкө түшүрүүдөн же сууга жетүү мүмкүндүгүн кыскартуудан улам, же башка себептер боюнча сиздин коомчулукта чыңалууга алып келиши мүмкүнбү?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

4-ТИРКЕМЕ

4.10 Бийик тоолуу кышкы жайыттарды тосуу жана сугаруу

ТЕХНОЛОГИЯНЫ СҮРӨТТӨӨ

Кыска вегетациялык мезгил менен сүрөттөлгөн Кыргызстандын бийик тоолуу катаал климаты кышка жетиштүү тоют камдоого мүмкүнчүлүк бербейт. Табигый бийик тоолуу эрменшыбактуу жайыттар болгону 2,5 -3,0 ц/га кургак масса берет.

Ички Тянь-Шандын кургакчыл шарттарында жайыттарды жакшыртуунун радикалдуу ыкмаларынын бири – сугаруу.

Тосмо жылмакай, цинк капталган жана тикенектүү – аралаш зым менен жасалат.

Зым темир-бетон мамыларга тартылат.

Жайыттарга суу колго чабылган убактылуу арыктар аркылуу чыгарылат. Тосмого жана бир сезондо үч жолу сугарууга кеткен чыгымдар 1 гектарына 4258 сомду түзөт. Сугатчыны ишке тартпастан, жайыт сугарылган учурда тосмо курууга кеткен чыгым 3358 сом/га түзөт.

ТУТУМ КАНДАЙ ИШТЕЙТ?

Сугаттан кийин чөптүн түрү жана ботаникалык курамы аябай өзгөрөт, чөптөрдүн узундугу 40-50 см түзүп, өсүмдүк каптамы 100% болот. Түшүмдүүлүк 7-8 эсе көбөйөт жана гектарына 18-25 центнерди түзөт. Түшүмдүүлүктүн жогорулоосу түшүмү аз талаа түрлөрүн түшүмү жогору шалбаа түрлөрүнө алмаштыруунун эсебинен жүрөт.

- 1 гектардан кошумча алынган чөптүн эсебинен кыш мезгилинде 13 баш койду тоюттандырууга болот.
- биринчи жылы 1 гектардан таза киреше 690 сом/га, ал эми кийинки жылдары 4050 сом/га түзөт.
- Сугаруунун таасири менен тамырлар көбөйөт жана кыртыштагы чириндилер көбөйөт, анын түзүмү, суу-физикалык касиеттери жакшырат, бул кыртыштын эрозиясына жолтоо болот.

Жайылтуу мүмкүнчүлүгү: Ички Тянь-Шанда, болжол менен 100 миң га аянтка колдонууга болот.

Артыкчылыктары:

- Чөп өндүрүүдөн алынган кирешелер
- Малдын кошумча санынан алынган кирешелер
- Малдын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу
- Кошумча биомасса менен байытуу аркылуу кыртыштын күрдүүлүгүн жакшыртуу
- Өсүмдүк каптамын көбөйтүү
- Эрозияны, кыртыштын жуулуп кетишин, шорлуулугун жана саз болууну азайтуу

Тобокелдиктери:

- Тосмо орнотуу убакытты, эмгекти жана каражатты талап кылат
- Тосмо кайтарууну жана жакшы абалды кармап турууну талап кылат.
- Кол эмгегин пайдалануу

ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУУНУН АЛДЫН АЛА ШАРТТАРЫНЫН ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ БОЮНЧА СЫНАК ТИЗМЕСИ

«Маанилүү суроолор» Эгерде Сиз «ооба» деп жооп бере албасаңыз, бул сунушталган технология фермерлер үчүн жана бүтүндөй коомчулук үчүн жарабай турганын түшүндүрөт.

Маанилүү суроолор	Ооба	Жок
Сиздин ушул жер тилкесин пайдаланууга укугуңуз барбы?		
Тилке 30%дан азыраак жантайышта жайгашканбы?		
Жер тилкеси жайыт же чөп чабык үчүн пайдаланууга оңой жетүүгө болобу?		
Тилкенин жанында сугат тутумдары барбы?		

Бул «Суроолорго» жооптор кошумча шарттарды аныктоого жардам берет. Эгерде терс жооп алынса, анда фермерлер же коомдоштук бул маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгуу керектигин түшүндүрөт.

Суроолор	Ооба	Жок
Сизде тосмо орнотуу үчүн жетиштүү жумуш күчү барбы?		
Зым жана мамылар барбы?		
Бул жер тилкеси чөп чабык жана жайыт (максаттуу багыты) катары пайдаланууга арналганбы?		
Жер тилкеси кыртыштын эрозиясынан, суу ташкындардан корголгонбу?		
Сиздин чарбаңызда чөпкө, кошумча малга болгон муктаждык барбы? Же сиз бул продукттарды рынокто оңой сата аласызбы?		
Жер тилкеси дурус экологиялык абалдабы: ал сизге киреше береби?		
Сиз бул технологияны ишке ашыруу үчүн жетиштүү маалыматыңыз, билимдериңиз, көндүмүңүз барбы? Же сизге кеңеш берүү керекпи?		

ЧЕЧИМ КАБЫЛ АЛУУ ҮЧҮН ЧЕН БЕЛГИЛЕР

Бул суроолорго так жооптор керек. Ар бир эле суроо «Ооба» оң жообун ала албайт.

Эгерде жооптордун көпчүлүгү оң болсо, анда позитивдүү таасир басымдуу кылат, бирок терс факторлорду дагы эске алуу керек болот.

Финансылык пайда?	Ооба	Жок
Сизде малдын ашыктарын сатууга мүмкүнчүлүк барбы?		
Мал үчүн кошумча тоюттарды даярдоо кыш мезгилинде тоюттун жетиштүүлүгүн толуктоого жардам береби?		
Сиз чөптүн ашыгын сата аласызбы?		
Сизге бул пайда береби?		
Экологиялык таасири		
Бул технология тилкенин өндүрүмдүүлүгүн жогорулата алабы?		
Бул технология сиздин жер тилкеңиздин кыртыш потенциалын жакшырта алабы?		
Бул технология жер көчүү, эрозия жана суу каптоо тобокелдиктерин азайта алабы?		
Гендердик таасири		
Аялдар тоют жана чөп даярдоодо кандай роль аткарышат?		
Аялдар тоюттарды өндүрүүдөн, мисалы, сүттү кайра иштетүүдөн түз пайда ала алышабы?		
Аялдар бул кирешелерден алынган акчаларды кантип сарптоону өздөрү чече алышабы?		
Бул технология аялдар үчүн кошумча эмгек жаратабы, мисалы мал багуу же тосмону күзөтүү?		

Кошумча эмгек аялдар үчүн адилет натыйжа береби, мисалы, малды же чөптү сатуудан алынган кирешелер?		
Бул кошумча жумуш аялдар үчүн ашыкча жүк болбойбу?		
Коомдоштукка тийгизген таасири		
Бул технологияны киргизүү коомдоштукка тоюттар менен камтуу, азык-түлүк коопсуздугу менен камсыздоо планында пайда береби?		
Бул технологияны киргизүү табигый кырсыктарга кабылуу тобокелдиктерин азайта алабы (жер көчүү, эрозия, суу каптоо, жээктерди жууп кетүү)?		
Бул технологияны киргизүү башка үй чарбаларында же коңшу айылдарда жайылтуу үчүн мисал боло алабы?		
Бул технологияны киргизүү коңшу тилкени тарытуунун же суунун жеткиликтүүлүгүн кыскартуунун кесепетинен коомчулукта чыңалууларга алып келбейби?		

Байланышуучу адам:	Байланыш:
Асаналиев А. Сыдыкбаев Т. Гареева А.	aida@camp.elcat.kg

Басып чыгаруучу

Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH
( )

www.giz.de

« (FLERMONECA) »

GIZ

www.flermoneca.org

stepan.uncovsky@giz.de
T +996 312 90-93-40

Редакция

janyl@camp.elcat.kg

Дизайн

Фото сүрөттөр

© " "

Жарыяланды

"V.R.S Company",

2013

© , 2015
© GIZ/ FLERMONECA, 2015

